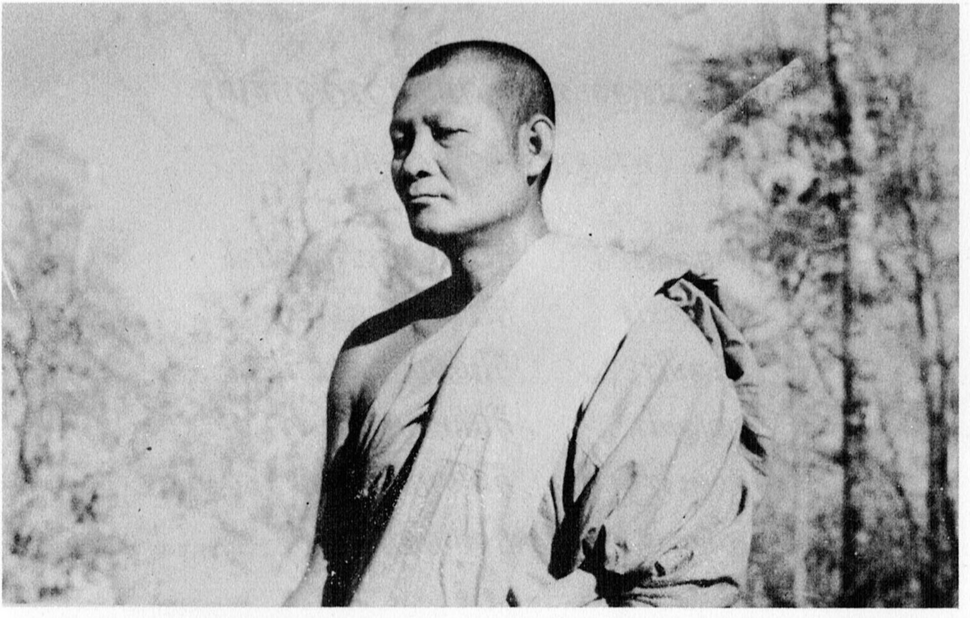

พุทธประวัติ

พุทธประวัติ

พระอุดมสังวรวิสุทธิเถร (พระอาจารย์วัน อุตฺตโม)

คติธรรมของ พระอุดมสังวรวิสุทธิเถร
(พระอาจารย์วัน อุตฺตโม)

ยากอะไร ก็ไม่ยากเท่าปฏิสังขรณ์
ถอนอะไร ก็ไม่ยากเท่าถอนมานะ
ละอะไร ก็ไม่ยากเท่าละกามคุณ
บุญอะไร ก็ไม่เท่าบุญบรรพชา
หาอะไร ก็ไม่ยากเท่าหาตน
จนอะไร ก็ไม่เท่าจนปัญญา

ชีวประวัติสังเขป

ของ

พระอุดมสังวรวิสุทธิเถร (พระอาจารย์วัน อุตฺตโม)

ชาติภูมิและสกุลวงศ์

พระอาจารย์วัน อุตฺตโม เกิดเมื่อ วันอาทิตย์ที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ณ บ้านตาลโกน ตำบลตาลเนิ้ง อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร บิดาชื่อ นายแหลม สีลารักษ์ มารดาชื่อนางจันทร์ สีลารักษ์ มีพี่น้องร่วมบิดามารดาท่านหนึ่ง คือ นายผัน สีลารักษ์

ชาติสกุลเดิม อยู่บ้านหนองหลัก ตำบลเหล่าบก อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี ต่อมาบิดามารดาได้อพยพครอบครัวมาตั้งถิ่นฐาน ณ บ้านตาลโกน

การศึกษาวัยเด็ก

เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๗๕ อายุได้ ๑๐ ขวบ ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียน โพธิ์ชัยเจริญ จนจบชั้นประถมปีที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘

การบรรพชา

เมื่ออายุได้ ๑๕ ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณร ที่วัดศรีบุญเรือง บ้านงิ้ว ตำบลพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร

การอุปสมบท

เมื่ออายุได้ ๒๐ ปี ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัด

สร่างโศก (ปัจจุบันเรียกว่า วัดศรีธรรมาราม) อำเภอยโสธร (จังหวัดยโสธรในปัจจุบัน) จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีท่านพระครูจิตตวิโสธนาจารย์เป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาคล้ายเป็นกรรมวาจาจารย์ ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๔๘๕

การศึกษาสมัยดำรงสมณเพศ

ปี พ.ศ. ๒๔๘๓ สอบไล่ได้ นักธรรมตรี
ปี พ.ศ. ๒๔๘๔ สอบไล่ได้ นักธรรมโท
ปี พ.ศ. ๒๔๘๕ สอบไล่ได้ นักธรรมเอก

ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม นอกจากจะได้ศึกษาแผนกธรรมแล้ว ยังได้ศึกษาแผนกบาลีอีกด้วย นอกจากนี้ ท่านยังเป็นพระนักปฏิบัติ ได้ฝากตัวเป็นศิษย์ของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ได้นำข้อวัตรปฏิบัติของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต มาประพฤติปฏิบัติ เวลาว่างจากการศึกษาเล่าเรียนก็ปฏิบัติธุดงคกรรมฐาน บำเพ็ญสมณธรรมตามภูเขาลำเนาไพร ไปในสถานที่ต่าง ๆ ทั่วแทบทุกภาค จนกระทั่งได้มาสร้างวัดถ้ำอภัยดำรงธรรม

ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ ที่ พระอุดมสังวรวิสุทธิเถร เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๒๐

การสร้างวัด

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม ได้สร้างวัดถ้ำอภัยดำรงธรรมขึ้น และในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ได้สร้างวัดถ้ำพวง

ขึ้นอีกแห่ง (อยู่ในเขตวัดถ้ำอภัยดำรงธรรม) นอกจากนี้ ท่านยังได้สร้างพระพุทธรูปประดิษฐาน ณ วัดถ้ำพวง เป็นพระพุทธรูปปางนาคปรก หน้าตักกว้าง ๕ เมตร มีนามว่า "พระมงคลมุจลินท์" และได้สร้างวิหารครอบด้วย

ผลงานของท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม

ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนทั่วไปจำนวนมาก ผลงานของท่านที่มีต่อศิษยานุศิษย์และประชาชนชาวอำเภอส่องดาว เป็นคุณูปการ ไม่สามารถนำมาเอ่ยอ้างได้หมด มีส่วนที่สำคัญหลายประการ แต่เนื่องจากท่านเป็นพระฝ่ายปฏิบัติธรรม ตลอดระยะเวลาการมีชีวิตอยู่ มิได้มุ่งเน้นไปในทางวัตถุ มุ่งแต่ทางปฏิบัติและการอบรม การสั่งสอน แต่อย่างไรก็ตาม ท่านได้สร้างถาวรวัตถุไว้ พอรวบรวมได้ดังนี้

๑. ภายในวัดได้สร้างศาลาใหญ่ พร้อมด้วยกุฏีที่พักสงฆ์จำนวนมาก

๒. ที่ถ้ำพวงมีพระมงคลมุจลินทร์ ศาลาพระราชทาน กุฏีพักสงฆ์

๓. อ่างเก็บน้ำเพื่อทำน้ำประปาช่วยเหลือประชาชนในชนบทหลายแห่ง

๔. อุปถัมภ์ศูนย์เลี้ยงเด็กก่อนวัยเรียน ที่บ้านเหล่าใหญ่ บ้านท่าศิลา และที่บ้านส่องดาว

๕. สร้างตึกสงฆ์อาพาธ และช่วยเหลือโรงพยาบาลทั้งอำเภอส่องดาว และในอำเภอสว่างแดนดิน

๖. จัดสร้างโรงเรียนอภัยดำรงธรรม เปิดสอนในระดับประถมศึกษา เพื่อให้บุตรหลานของประชาชนในหมู่บ้านท่าวัด บ้านถ้ำติ้ว และบ้านทรายทอง มีที่เรียน

๗. เป็นผู้นำในการสร้างถนนเข้าหมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตอำเภอส่องดาว

๘. ติดต่อขอไฟฟ้าเข้าหมู่บ้านและวัด (ในสมัยก่อนมีไฟฟ้าใช้น้อยมาก)

วาระสุดท้ายแห่งชีวิต

เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๓ เวลา ๑๓.๕๗ น. ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม ได้มรณภาพด้วยเหตุเครื่องบินตก ณ ตำบลคลองหลวง อำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี พร้อมด้วยพระเถระ จำนวน ๕ รูป และพระนวกะอีก ๑ รูป รวม ๗ รูป ซึ่งได้โดยสารเครื่องบินลำเดียวกันจากจังหวัดอุดรธานี ไปกรุงเทพมหานคร นำความเศร้าโศกเสียใจและอาลัยเป็นอย่างยิ่งแก่คณะศิษยานุศิษย์ โดยเฉพาะชาวอำเภอส่องดาว รวมสิริอายุของท่านนับโดยปีได้ ๕๘ ปี

ประวัติวัดถ้ำอภัยดำรงธรรม

วัดถ้ำอภัยดำรงธรรม เป็นวัดธรรมยุติกนิกาย ฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน ตั้งอยู่ติดกับภูเขาในเขตท้องที่บ้านท่าวัด หมู่ที่ ๑ ตำบลปทุมวาปี อำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร ซึ่งเป็นรอยต่อระหว่างพื้นที่ ๓ จังหวัด คือ สกลนคร อุดรธานี และกาฬสินธุ์ ภูเขาลูกนี้มีชื่อเรียกว่า "ภูผาเหล็ก" อันเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาภูพาน

การก่อสร้างวัดมีประวัติโดยสังเขป ดังนี้ ในราว พ.ศ. ๒๕๐๑ ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม (พระอุดมสังวรวิสุทธิเถร) กลับจากภาคใต้มาจำพรรษาอยู่ที่วัดพุฒาราม บ้านคำตานา ตำบลพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม ได้มาเป็นประธานงานฌาปนกิจศพของพระอาจารย์สีลา เทวมิตฺโต อดีตเจ้าอาวาสวัดโชติการาม บ้านปทุมวาปี ตำบลปทุมวาปี อำเภอส่องดาว เนื่องจากท่านมีสุขภาพไม่ค่อยดี อยู่ที่ราบเป็นอุปสรรคต่อร่างกาย ท่านได้ปรารภว่าอยากจะหาที่วิเวกบนภูเขา เมื่อท่านได้พบถ้ำที่เชิงเขาภูผาเหล็กแห่งหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกว่า "ถ้ำพ่อคำพา" เห็นว่าถ้ำนี้เหมาะสมดีแก่การเจริญสมณธรรมของผู้รักความสงบ จึงได้ร่วมกับศิษยานุศิษย์สร้างวัดขึ้นพร้อมทั้งได้ร่วมกันพัฒนาพื้นที่บริเวณดังกล่าว ให้เป็นสถานที่บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานของพระภิกษุสามเณร ที่แสวงธรรมมาจากที่ต่าง ๆ โดยที่หวังว่าจะศึกษาอบรมข้อวัตรปฏิบัติกิจให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย ขณะที่ก่อสร้างแรก ๆ อยู่ห่างจากบ้านปทุมวาปี ๔ กิโลเมตร ไม่มีหมู่บ้าน

อื่นโดยรอบ

ในเวลาต่อมา มีพระภิกษุสามเณรเพิ่มมากขึ้นโดยลำดับ จึงได้ก่อสร้างเสนาสนะเพิ่มขึ้น โดยตั้งชื่อที่พักสงฆ์นี้ว่า "วัดถ้ำอภัยดำรงธรรม" ด้วยเหตุที่ว่า การมาสร้างวัดในครั้งแรกเกิดอุปสรรคหลายอย่าง เมื่อท่านได้เอาชนะต่ออุปสรรคเหล่านั้นแล้ว ท่านไม่คิดจะจองเวรต่อผู้มุ่งร้าย ท่านยินดีให้อภัยทุกอย่าง อีกทั้งสถานที่สร้างวัดขณะนั้น เป็นป่ามีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มาก เมื่อมีพระเข้าไปปฏิบัติธรรม ปวงสัตว์ทั้งหลายก็ได้รับการอภัย ไม่ต้องถูกล่าเหมือนแต่ก่อนมา และเพื่อให้สอดคล้องกับสถานที่แห่งการปฏิบัติธรรมของพระภิกษุสามเณรผู้ใฝ่ธรรมทั้งหลาย จนวัดมีความมั่นคงแข็งแรง

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม ได้นำคณะศิษยานุศิษย์ร่วมกันสร้างถนนขึ้นสู่ยอดเขาภูผาเหล็ก ซึ่งมีถ้ำอีกแห่งหนึ่งมีชื่อเรียกว่า "ถ้ำพวง" ด้วยความสามัคคีพร้อมเพรียงแห่งแรงศรัทธาได้ร่วมกันสร้างถนนจนเสร็จเรียบร้อย เป็นระยะทางทั้งสิ้น ๕ กิโลเมตร พร้อมได้สร้างวัด เรียกว่า "วัดถ้ำพวง" บนยอดภูผาเหล็ก (เป็นส่วนหนึ่งของวัดถ้ำอภัยดำรงธรรม แต่ชาวบ้านโดยทั่วไปชอบเรียกว่า วัดถ้ำพวง) จากนั้นได้สร้างอาคารเสนาสนะ และได้สร้างพระพุทธรูปปางนาคปรกหน้าตักกว้าง ๕ เมตร ไว้ ณ ถ้ำพวง นามว่า "พระมงคลมุจลินท์" พร้อมทั้งได้สร้างวิหารครอบองค์พระพุทธรูปเป็นที่เรียบร้อยในเวลาต่อมา

เมื่อท่านพระอาจารย์วัน อุตฺตโม ถึงแก่มรณภาพ เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๒๓ ด้วยอุบัติเหตุเครื่องบินตกที่ตำบล

คลองหลวง อำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี เจ้าคณะจังหวัดสกลนคร (ธ) ได้แต่งตั้ง พระอธิการหลอ นาถกโร เป็นเจ้าอาวาสวัดถ้ำอภัยดำรงธรรม สืบแทน ตั้งแต่วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๕๒๓ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน

การดำเนินการก่อสร้างวัดได้เจริญมั่นคงมาเป็นลำดับ จนกระทั่งได้ดำเนินการขอสร้างวัดให้ถูกต้องตามกฎหมาย และเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๒๖ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ได้อนุญาตให้สร้างวัดโดยถูกต้องตามกฎหมาย มี นายโฮม แสงลี เป็นผู้ได้รับอนุญาตให้สร้างวัด และต่อมาเมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๘ กระทรวงศึกษาธิการ ได้มีประกาศตั้งวัดชื่อ "วัดถ้ำอภัยดำรงธรรม" มีพื้นที่ของวัดทั้งสิ้น ๔๙ ไร่ ๒ งาน ๔๐ ตารางวา ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๔ ได้มีประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ให้วัดถ้ำอภัยดำรงธรรม เป็นวัดที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๐๘ ตอนที่ ๒๑๗ วันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๕๓๔ มีอาณาเขตกว้าง ๔๐ เมตร ยาว ๘๐ เมตร ซึ่งท่านนายอำเภอส่องดาว ได้ทำการปักเขตวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๕

ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา พระภิกษุสามเณรที่มีอยู่ในวัดได้ช่วยดูแลรักษาป่าสงวนแห่งชาติ ของภูผาเหล็ก เป็นอย่างดี ทั้งการช่วยอนุรักษ์ เพาะปลูก สอดส่องดูแลรักษาและป้องกันการตัดไม้ทำลายป่า ตลอดจนรักษาสัตว์ป่าในพื้นที่อีกเป็นจำนวนมาก

วัดถ้ำอภัยดำรงธรรม มีกำหนดการจัดงานประจำปีทุกปี เรียกว่า "งานนมัสการหลวงพ่อพระมงคลมุจลินท์ และงานทำบุญ

อุทิศเนื่องในวันคล้ายวันมรณภาพของพระอุดมสังวรวิสุทธิเถร (พระอาจารย์วัน อุตฺตโม)" โดยกำหนดจัดงานในระหว่างวันที่ ๒๖ - ๒๘ เมษายน ของทุกปี งานดังกล่าวได้จัดให้มีกิจกรรมที่สำคัญ อาทิเช่น การรักษาศีลปฏิบัติธรรม การบวชชี-พราหมณ์ การตั้งโรงทาน การแสดงพระธรรมเทศนา การอบรมจิตภาวนา ซึ่งได้รับความร่วมมือร่วมใจ จากประชาชนทั่วทุกสารทิศ มาร่วมงาน ร่วมบริจาค และร่วมปฏิบัติธรรมเป็นจำนวนมากทุกปี

ด้วยวัดถ้ำอภัยดำรงธรรม เป็นวัดที่มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักกันดีเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมวิปัสสนากรรมฐาน ทั้งตั้งแต่สมัยท่านพระอุดมสังวรวิสุทธิเถร จนถึงปัจจุบัน จึงได้มีพุทธศาสนิกชนมาเที่ยวชมวัดและมาปฏิบัติธรรมเป็นประจำมิได้ขาด ถ้ำพวงเป็นสถานที่สังควิเวก ทั้งยังมีอากาศเย็นสบาย ครั้งในอดีตจึงเป็นสถานที่ซึ่งท่านบูรพาจารย์ทั้งหลาย อาทิเช่น หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต, หลวงปู่ฝั้น อาจาโร, หลวงปู่ขาว อนาลโย ฯลฯ ก็เคยมาบำเพ็ญเพียร ณ สถานที่ถ้ำพวงแห่งนี้

คำนำคณะผู้จัดพิมพ์

เนื่องด้วยชุมนุมพุทธธรรมศิริราชได้จัดให้มีงานบรรพชา - อุปสมบทหมู่ ภาคฤดูร้อน รุ่นมกราคม ๒๕๓๙ ณ วัดถ้ำพวง อ.ส่องดาว จ.สกลนคร และได้รับความเมตตาจากคณะพระ - เณรแห่งวัดถ้ำพวงเป็นอย่างดี รวมทั้งให้การสนับสนุนต่อคณะพระนักศึกษาที่มาบวชเป็นที่ซาบซึ้งใจต่อคณะพระนักศึกษาและทางชุมนุมพุทธธรรมศิริราช เพื่อเป็นการระลึกต่อความเมตตาและเป็นอนุสรณ์งานบรรพชา-อุปสมบท ในครั้งนี้รวมทั้งบูชาคุณครูอาจารย์ หลวงพ่อวัน อุตฺตโม (พระอุดมสังวรสุทธิเถร) ทางชุมนุมฯ และคณะผู้บวชจึงเห็นร่วมกันที่จะเป็นผู้จัดพิมพ์ หนังสือพุทธประวัติ ซึ่งจัดทำโดยคณะพระวัดถ้ำพวง เพื่อแจกจ่ายแก่ผู้ที่มีความสนใจในพุทธประวัติและเป็นการเผยแพร่พุทธศาสนาอีกแง่มุมหนึ่งนอกจากพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทางผู้จัดพิมพ์หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือพุทธประวัติเล่มนี้จะช่วยให้ท่านผู้อ่านได้รู้จักพุทธประวัติขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมศาสดาแห่งพระพุทธศาสนาอันเป็นที่พึ่งของสัตว์โลกที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารนี้ ผู้ชี้ทางแห่งการหลุดพ้น ทางแห่งการนิพพานเพื่อความไม่เกิดอีก

ขอให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายผู้สนใจในพุทธศาสนาได้เข้าใจและซาบซึ้งกับความกล้าหาญแห่งการต่อสู้เพื่อการหลุดพ้นของพุทธองค์ การสอนสั่งทางแห่งการหลุดพ้นของพุทธองค์ เวลาแห่งการปรินิพพานเทอญ

คณะผู้จัดพิมพ์ ชุมนุมพุทธธรรมศิริราช

๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๙

คำนำคณะผู้จัดทำ

หนังสือ "พระพุทธประวัติ" แห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยสังเขป เริ่มต้นจาก

- **พระโพธิสัตว์จุติลงจากดุสิตเทวโลก**
- **พระโพธิสัตว์ทรงประสูติ**
- **พระโพธิสัตว์ทรงเสด็จออกผนวช**
- **พระโพธิสัตว์ทรงตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ**
- **พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร**
- **พระพุทธองค์ทรงปลงอายุสังขาร**
- **พระพุทธองค์ทรงดับขันธ์เข้าสู่ปรินิพพาน**
- **การแบ่งพระบรมสารีริกธาตุไปตามหัวเมืองต่าง ๆ**

ก็แล หนังสือพุทธประวัตินี้ เป็นการแสดงถึงความสามารถและสูงส่งแห่งบารมีธรรมอันพระพุทธองค์ได้สั่งสมเอาไว้แล้วจนครบพอบริบูรณ์ ซึ่งมีความแน่วแน่มั่นคง เพื่อรื้อสัตว์โลกขึ้นจากฝั่งคือโอฆะสงสาร ตามวาระกรรมของสรรพสัตว์ทั้งปวง มีเหตุและผลที่ตนสร้างเอาไว้ตั้งแต่ปางก่อน ดังเป็นผลปรากฏแจ้งประจักษ์อยู่ในภพปัจจุบัน อันเป็นผลสืบเนื่องจากอดีตที่ผ่านมา โลกมนุษย์นี้เมื่อขาดธรรมคำสั่งสอนของท่านผู้หมดกิเลสเป็นศาสดาแล้ว ก็ถือว่าโลกขาดที่พึ่งภายในอย่างสำคัญ

บัดนี้แม้พระพุทธองค์ผู้มีพระเมตตาต่อมวลมนุษย์เสด็จดับขันธ์เข้าสู่พระปรินิพพานแต่หากคำสอนของพระพุทธองค์ก็ยังเป็นสมบัติอันล้ำค่าของพวกเราชาวพุทธอยู่ตลอดไปชั่วกาลนาน พระพุทธประวัตินี้จะไม่ละเอียดเท่าที่ควรในช่วงต้นแลท่ามกลาง แต่หากช่วงปรินิพพานจะมีความละเอียดอยู่บ้างก็ถือว่าเป็นการอาวรณ์ถึงพระพุทธองค์ การจัดพิมพ์หนังสือพุทธประวัตินี้ ทางคณะผู้จัดทำพยายามสรรหาข้อมูล

ต่าง ๆ จากหนังสือหลายเล่มเข้ามาผสมผสาน เป็นการกะทัดรัดและคล้องจอง อ่านแล้วเข้าใจในเนื้อหาสาระ แนวทางและปฏิปทาอันกล้าหาญชาญฉลาดละเอียดอ่อนลึกซึ้งโดยไม่มีใครจะกระทำได้อย่างพระพุทธองค์ สมกับคำว่าเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์เป็นนาถของโลก พระองค์เป็นผู้รู้แจ้งโลก พระองค์เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว เมื่อพวกเราหมั่นรำลึกถึงพระคุณทั้งหลาย อันพระพุทธองค์ทรงมีต่อพวกเราชาวพุทธอยู่ตลอดเวลา ก็เท่ากับพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ดังจะขอยกเอาตอนท้ายก่อนปรินิพพานที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรับสั่งกับพระสงฆ์ทั้งหลายว่า "เมื่อเราตถาคตปรินิพพานไปแล้ว พวกเธอคงเป็นผู้ไร้ศาสนา ไร้ที่พึ่ง ขอพวกท่านทั้งหลายจงอย่าพากันประมาทเถิด แต่ขอให้น้อมนำเอาคำสอนของเราตถาคตมาเป็นที่พึ่งเถิด อย่าเอาสิ่งอื่นมาเป็นที่พึ่งเลย" อนึ่งกุศลผลบุญอันใดเกิดจากหนังสือพระพุทธประวัติ คณะผู้จัดทำขอน้อมนำมาเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา แห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ปรินิพพานไปนานแล้วแต่ยังปรากฏอยู่ด้วยพระคุณทั้งหลาย

ด้วยเดชและอำนาจแห่งบารมีธรรมอันมีคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ จงมาเป็นประมุขประธานรวมกันเป็นตบะเดชะปกป้องคุ้มครองให้ท่านผู้มีศรัทธาบริจาคทรัพย์พิมพ์หนังสือพุทธประวัตินี้ ตลอดทั้งผู้อ่านทั้งหลายขอให้เป็นผู้รู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น เมื่อยังมีความเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ก็ขอให้มีความสุขกายสุขใจตามอัตภาพของตนที่มีอยู่ตลอดกาลนาน

คณะผู้จัดทำวัดถ้ำพวง

๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๙

พุทธประวัติ

❖ เหล่าทวยเทพได้เชื้อเชิญอาราธนาพระโพธิสัตว์จุติลงจากชั้นดุสิตเทวโลก

กำหนดอายุถึง ๕๗ โกฏิ กับ ๖๐ แสนปีในโลกมนุษย์ ถ้านับเป็นปีในชั้นดุสิตได้ ๔,๐๐๐ ปีทิพย์

เพื่อเสด็จจุติลงสู่เมืองมนุษย์โลก พระโพธิสัตว์ปรารถนาจะรื้อสัตว์โลกให้พ้นจากห้วงมหรรณพสงสาร และได้สละเสียซึ่งจักรพรรดิราชสมบัติจะมาถึงในวันถ้วนเจ็ดเท่านั้น พระองค์มิได้ทรงอาลัยดุจก้อนเขฬะข้องอยู่ในปลายพระชิวหา พระหฤทัยปรารถนาจะถือเอาซึ่งผลคือพระสัพพัญญุตญาณในไม้กัลปพฤกษ์ในอนาคตกาลสืบต่อไป

❖ เป็นสุเมธดาบสฤาษี

พระโพธิสัตว์ของเราในอดีตภพที่สุด ๔ อสงไขย แสนกัลป์นับถอยหลังลงไป ได้บังเกิดเป็นพระสุเมธดาบส ได้พบพระพุทธเจ้าทีปังกรพระโพธิสัตว์ได้สร้างบารมี ๓๐ ทัศ มีทานบารมี ศีลบารมี ปรมัตถบารมีเพื่อปรารถนาโพธิญาณอย่างเดียว เป็นปรมัตถบารมี พระองค์ให้พระโลหิตเป็นทานก็มีมากกว่ากระแสน้ำในมหาสาครทั้ง ๔ แต่ให้พระมังสะเป็นทานยังพื้นแผ่นปฐพีก็ยังแพ้ ตัดพระเศียรกับพระโมลีให้เป็นทาน ก็ประมาณสูงกว่าเขาสิเนนุราช ควักพระเนตรให้เป็นทานก็มากกว่าดวงดาราในนภากาศ และจำเดิมแต่บำเพ็ญอย่างอุกฤษฏ์อภินิหาร แต่บาทมูลสมเด็จพระเจ้าทีปังกรเป็นต้น จนถึงชาติเป็นพระเวสสันดรนั้น

❖ ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า

ก็แลสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าแห่งเราได้รับพุทธพยากรณ์ในสำนักสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้ง ๒๔ พระองค์ มีพระพุทธเจ้าทีปังกรเป็นต้นจนพระพุทธเจ้ากัสสปะเป็นปริโยสาน หลังจากพระโพธิสัตว์ได้เสวยสุขอยู่ทิพยสมบัติในดุสิตเทวโลก ตราบเท่าถ้วนกำหนดชนมายุครบ ๔,๐๐๐ ปีทิพย์ก็แลปัญจบุพนิมิตทั้ง ๕ ก็บังเกิดมีแด่พระมหาสัตว์เจ้าคือทิพย์บุปผาที่ประดับกายนั้นก็เหี่ยวแห้งหนึ่ง ทิพยพัสตรภูษาที่ทรงนั้นมีสีอันเศร้าหมองหนึ่ง พระเสโทบังเกิดไหลออกจากพระกัจฉะประเทศหนึ่ง พระสรีรกายประกอบด้วยอาการชราปรากฏหนึ่ง มีพระหทัยกระสันเป็นทุกข์เหนื่อยหน่ายจากเทวโลกหนึ่ง มิได้มีความยินดีที่จะสถิตอยู่ในทิพยอาสน์นั้นหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนั้น เทพทั้งหลายก็รู้แจ้งประจักษ์ว่า "เทวราชองค์นี้เป็นโพธิสัตว์เป็นแน่แท้"

❖ จุติจากดุสิตเทวโลกลงปฏิสนธิในครรภ์พระมารดา

สันตุสิตเทวราชองค์นี้ คือองค์พระสัพพัญญูโพธิสัตว์อันจะได้ตรัสรู้ในโลกเป็นแท้ จากนั้นท้าวมหาพรหมทั้งหมื่นจักรวาลพร้อมเทวราชทั้ง ๖ ชั้น และมหาราช ๔ หมื่นพระองค์ ตลอดเทวดาทั้งหลายในมงคลจักรวาลนี้ มีสมเด็จอมรินทราธิราชเป็นอาทิ ไปสู่ดุสิตเทวโลกเข้าสู่ทิพย์พิมานพระโพธิสัตว์ กราบทูลอาราธนาว่ากาลบัดนี้สมควรที่พระองค์จะลงไปจุติบังเกิดในมาตุคัพโภทร เพื่อจะได้ขนข้ามสัตว์นิกรในมนุษย์โลกกับทั้งเทวโลก ให้พ้นจากโอฆสงสารอันจะเข้าสู่พระอมตมหานฤพาน

ด้วยเหตุดังนั้น กาลบัดนี้ก็เป็นสมัยเพื่อประโยชน์จะได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณโปรดเวไนยนิกรสืบต่อไป หลังจากพระมหาสัตว์เจ้าได้พิจารณาดู อายุสังขารของสัตว์โลกอยู่ในเกณฑ์ ๑๐๐ ปีเป็นกำหนดเห็นสมควรจุติลงไปบังเกิดในชมพูทวีปที่กรุงกบิลพัสดุ์มหานครในตระกูลกษัตริย์ โดยสมเด็จพระเจ้าสุทโธทนะมหาราชเป็นพระบิดา มีพระนางสิริมหามายาราชเทวีเป็นพุทธมารดา

หลังจากได้พิจารณาทุกสิ่งทุกอย่างถี่ถ้วนแล้วพระโพธิสัตว์ประทานต่อทวยเทพทั้งหลายว่า ดูกรท่านทั้งหลายผู้นฤทุกข์ กาลบัดนี้ควรที่อาตมะจะจุติลงไปบังเกิดเป็นพระสัพพัญญูโปรดสัตว์โลกทั้งปวง ท่านทั้งหลายจงกลับไปสู่นิวาสถานแห่งตนเถิด เมื่อส่งเทพเจ้าทั้งหลายไปสิ้นแล้วก็เสด็จแวดล้อมด้วยเทพบริวารไปสู่ทิพย์นันทวันอุทยาน ในดุสิตเทวโลกเสด็จเที่ยวชมซึ่งพฤกษาชาติพันธุ์ต่าง ๆ โดยทั่วบริเวณ และแล้วเทพบริวารทั้งหลายขออัญเชิญเสด็จพระองค์จุติจากเทวโลกนี้เถิด แล้วทูลสรรเสริญผลบุญที่บำเพ็ญมาแต่กาลก่อน สมเด็จพระมหาสัตว์เจ้าก็จุติในทิพย์อุทยานนั้นลงมาปฏิสนธิในครรภ์แห่งพระนางสิริมหามายาเทวี พระมเหสีแห่งพระเจ้าสุทโธทนะมหาราชกรุงกบิลพัสดุ์

❖ พระสุบินนิมิต

ประมาณ ๒๖ ศตวรรษมาแล้วในประเทศอินเดีย ทางภาคใต้ภูเขาหิมาลัย มีแคว้นเล็กแห่งหนึ่งเรียกว่า แคว้นศากยะ เมืองหลวงของแคว้นนี้ชื่อว่า พระนครกบิลพัสดุ์ พระราชาผู้ปกครองนครชื่อว่าพระเจ้าสุทโธทนะ มีพระมเหสีสองพระองค์ซึ่งเป็นพี่น้องกัน

องค์พี่ชื่อว่าพระนางเจ้ามายาราชเทวีเป็นอัครมเหสี องค์น้องชื่อว่าพระนางปชาบดีโคตมี

ในกาลนั้นและเป็นวันอาสาฬหปุรณมีเพ็ญเดือน ๘ มีอาสาฬนักขัตฤกษ์ มหาชนชาวกรุงกบิลพัสดุ์ชวนกันเล่นนักขัตฤกษ์เกริกไปทั่วนครขณะนั้นพระนางสิริมหามายาเทวีจำเดิมแต่ก่อนอาสาฬหปุรณมี ๗ วันทรงโสรจสรงสุคนโททก ๑๖ กระออมแล้วทรงบริจาคมหาทานด้วยพระราชทรัพย์นับได้ ๔ แสนกหาปณะแล้วทรงขัตติยนารีราชภูษิต เสวยปณิตโภชนาหาร แล้วทรงอธิษฐานสมาทานอุโบสถศีล เสด็จเข้าสู่สิริคัพภ์อันประดับด้วยสรรพอลังการต่าง ๆ ทรงไสยาสน์เหนือพระแท่นยังหลังสู่นิทรารมณ์ ในเพลาราตรีปัจจุสมัยทรงพระสุบินนิมิตว่า ท้าวจตุมหาราชทั้ง ๔ มายกพระองค์ไป กับทั้งพระแท่นสุริยบัลลังก์ไปสู่ป่าหิมพานต์ ประดิษฐ์ไว้ ณ เบื้องแผ่นศิลาอันใหญ่โดยกว้าง ๖๐ โยชน์และภายในใต้ต้นรังใหญ่อันสูงถึง ๑๐๐ โยชน์ แล้วมีนางเทพยดาทั้งหลายมาเชิญเสด็จสรงน้ำในอโนดาต เสร็จแล้วให้ทรงผลัดด้วยผ้าทิพย์ลูบไล้ด้วยเครื่องสุคนธ์ต่าง ๆ แลในที่ใกล้รัฏฐบรรพตนั้นมีสุวรรณคีรีอันหนึ่ง และมีเศวตหัตถีช้างหนึ่งเที่ยวอยู่บนภูเขาทองนั้นแล้วชูงวงอันจับด้วยบุณฑริกปทุมชาติสีขาว พึงแย้มบานมีเสาวคนธ์หอมฟุ้งตลบ แล้วร้องเข้ามาในวิมานกระทำประทักษิณ ๓ รอบ ประดุจดังเข้าไปในอุทร และขณะเมื่อทรงสุบินนั้นพระมหาสัตว์เสด็จลงปฏิสนธิในพระครรภ์แห่งพระมารดา ในขณะนั้นหมื่นโลกธาตุบังเกิดทวัตติงบุพนิมิตปรากฏพร้อมกัน แลบุพนิมิต ๓๒ นั้นคือบังเกิดกัมปนาทดหวั่นไหวแลรัศมีสว่างไปทั่วหมื่นโลกธาตุ ใน

โลกันตมหานรกที่มืดก็บันดาลมีแสงสว่างไปทั่ว ตลอดจนครบถ้วนมหาบุพนิมิต ๓๒ ประการ

❖ ทำนายพระสุบินนิมิต

ครั้นเวลารุ่งเช้า พระราชเทวีจึงกราบทูลลักษณะสุบินนิมิตแก่พระราชสวามี สมเด็จสุทโธทนะมหาราชจึงให้พราหมณ์ปาโมกข์ทั้ง ๖๔ คนเข้าเฝ้า แล้วทำนายว่า พระสุบินนี้ประเสริฐนักพระราชโอรสในพระครรภ์นั้นเมื่อครองราชย์จักได้เป็นมหาจักรพรรดิถ้าออกบวชจะได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในโลก เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะได้สดับแล้วก็โสมนัสยินดีเป็นอย่างยิ่ง อนึ่งเมื่อพระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์มารดา มิได้เป็นที่คับแคบอย่างคนอื่นสัตว์อื่น พึงสถิตเป็นสุขเหมือนอยู่เตียงทองอันกว้าง ๑๒ ศอก แล้วพระกายก็มิได้แปดเปื้อนด้วยเปียกมูลต่าง ๆ ทรงดำริแต่อนุเคราะห์สัตว์โลกเท่านั้น พึงอยู่ในพระครรภ์ครบทศมาส ๑๐ เดือน พระมารดาก็มิได้เหน็ดเหนื่อยพระอุทรแต่ประการใด พระกายเบาเหมือนปรกติครั้นพระครรภ์ครบบริบูรณ์แล้วมีพระทัยปรารถนาจะเสด็จขึ้นไปสู่เมืองเทวทหนคร อันเป็นชาติภูมิแห่งพระองค์ จึงกราบทูลพระราชสวามีพระราชสวามีก็ทรงอนุญาต ครั้นถึงกาลสมัยในวันวิสาขะเพ็ญเดือน ๖พระราชเทวีกราบลา ทรงสุวรรณสีวิกาวอทองแวดล้อมด้วยมหันตบริวารเสด็จโดยมรรคาจนถึงป่าไม้รังชื่อว่าลุมพินีวัน อันเป็นที่กึ่งกลางในระหว่างพระนครทั้งสอง

❖ ประสูติ

พอถึงลุมพินีวันก็เกิดลมกัมมัชวาตหวั่นไหว ประชวรพระครรภ์ในขณะนั้น บริวารทั้งหลายก็ผูกม่านแวดวงเข้าต้นรัง ฝ่ายเทวดาหมื่นจักรวาลก็มาสันนิบาตพร้อมกันในที่นั้น ก็แลพระโพธิสัตว์ก็ประสูติจากมาตุคัพโภทรแห่งพระมารดา โดยทอดพระกายยืนเหยียดพระบาทและพระหัตถ์ออกมาก่อน ไม่มีทุกขเวทนาแก่พระองค์และพระมารดาแม้แต่น้อย บริสุทธิ์ผุดผ่องดังแก้วมณีโชติ ขณะนั้นท่ออุทกธาราทั้งร้อนทั้งเย็นก็หลั่งไหลลงจากอากาศ ลงมาโสรจสรงพระองค์และพระมารดา จากนั้นพระองค์จึงบ่ายพระพักตร์ไปทางทิศอุดรแล้วย่างพระบาทไป ๗ ก้าวบนพื้นแผ่นทอง อันท้าวจตุโลกบาลถือรองรับ แล้วหยุดยืนบนทิพย์ปทุมบุปผาชาติอันมีกลีบ ๑๐๐ กลีบ จึงเปล่งพระสุรเสียงอันไพเราะดุจเสียงมหาพรหมดำรัสอภิวาทด้วยพระคาถาว่า "อักโกหะมัสมิง โลกัสมิง" อธิบายว่าอาตมะนี้ประเสริฐใหญ่ยิ่งในโลก ก็แลชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ซึ่งจะเกิดใหม่อีกนั้นคงไม่มีในบัดนี้ อากาศเทวดาทั้งหลายทั้งหมื่นโลกธาตุเปล่งแสงรุ่งเรืองทั่วนภากาศ อันว่าพิณและเภรีดนตรีต่าง ๆ มิได้มีผู้ใดกระทบกระทั่งก็บันลือเสียงออกมาเอง โลกธาตุหวั่นไหวในหมื่นจักรวาล ก็แลในวันที่มหาบุรุษประสูตินั้นมีสหชาติที่บังเกิดร่วมวันกันนั้น ๗ อย่าง คือ พระนางพิมพา ๑ พระอานนท์ ๑ นายฉันนะอำมาตย์ ๑ ม้ากัณฐกะ ๑ ต้นไม้ศรีมหาโพธิ์ ๑ กับทั้งขุมทองทั้งสี่ ๑ ขุมเงินทั้งสี่ ๑ เป็นอาทิ

ส่วนฤาษีกาฬเทวิลผู้เป็นที่รู้จักกันในนามอสิตดาบส เคยเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าสุทโธทนะ ได้ทราบข่าวการประสูติของ

พระราชโอรสจึงเข้าชื่นชมในพระบารมี ทำนายว่า สืบไปจะได้ตรัสรู้เป็นสัมมาสัมพุทธเจ้าและร้องไห้เสียใจว่าตนมีอายุมาก จะสิ้นชีวิตเสียก่อน จะยังไม่ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระองค์

❖ ทำนายมหาลักษณะ

เมื่อประสูติได้ครบ ๕ วัน มีพิธีสรงน้ำเพื่อถวายพระนามแด่พระกุมารในที่ประชุมของกษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี และเสนามุขอำมาตย์ทั้งปวง ในพระราชพิธีนี้ พราหมณ์ ๘ คนผู้ทรงคุณวุฒิกว่าพราหมณ์ทั้งปวงได้เลือกพยากรณ์พระลักษณะ พราหมณ์ ๘ คน ทำนายว่า ถ้าพระราชกุมารอยู่ในฆราวาสครองเรือน จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบวชจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเอกในโลก

เมื่อพราหมณ์ทั้ง ๘ คน ทูลพยากรณ์พระมหาสัตว์แล้ว สมเด็จพระเจ้าสุทโธทนะจึงตรัสถามว่า ราชบุตรแห่งเราจะเห็นซึ่งสิ่งใดจึงจะออกบวช พราหมณ์ตอบว่า จะเห็นซึ่งนิมิตทั้ง ๔ คือ คนชรา คนพยาธิ คนมรณะ และ บรรพชิต

ส่วนพระนางสิริมายามหาเทวี เมื่อประสูติพระมหาสัตว์เจ้าแล้วล่วงไปได้ ๗ วันก็ทิวงคต ขึ้นไปสถิตในดุสิตเทวโลก ตามประเพณีพุทธมารดา

❖ เป็นที่น่าอัศจรรย์ในวันแรกนาขวัญ

อยู่มาวันหนึ่งถึงวันวัปปมงคลการแรกนาขวัญ สมเด็จพระบรมกษัตริย์ให้ตกแต่งกรุงกบิลพัสดุ์ให้วิจิตรพิสดาร แล้วพระบรมกษัตริย์พร้อมบริวารเสด็จไปภูมิเขตสถานที่กระทำการ

วัปปมงคลแรกนาขวัญขณะนั้นได้อัญเชิญพระมหาสัตว์เสด็จไป ณ ที่นั้นด้วย ใกล้ที่นั้นมีชมพูพฤกษ์ต้นหนึ่งประกอบด้วยสาขาและใบอันมีพรรณเขียวปานประหนึ่งว่าอินทนิลคีรี ขณะนั้นให้พระมหาสัตว์ทรงสิริไสยาสน์สุขสำราญในใต้ร่มหว้าแห่งนั้น ขณะเดียวกันพี่เลี้ยงนางนมออกมาดูงานวัปปมงคลแรกนาขวัญหมดปล่อยให้พระมหาสัตว์เจ้าเสด็จโดยลำพังแต่ผู้เดียว ก็แลขณะนั้นเองพระบรมสัตว์เจ้าทรงนั่งบัลลังก์ทำสมาธิ เจริญอานาปานสติกรรมฐานปริมณฑลตรงดุจกาลตะวันเที่ยงซึ่งเป็นสิ่งมหัศจรรย์

❖ ขุดสระโบกขรณีถวาย

ครั้นเจริญกาล พระโพธิสัตว์พระชนมพรรษาได้ ๗ ขวบ สมเด็จบรมกษัตริย์รับสั่งให้ขุดสระโบกขรณีพร้อมด้วยปลูกบัวพันธุ์สีต่าง ๆ ดารดาษกลิ่นหอมตลบอบอวลไปทั้งบริเวณ ขณะนั้นได้ทำเรือทองเรือเงินอันประกอบด้วยความวิจิตรพิสดารต่าง ๆ ถวาย

ครั้นจำเนียรพระชนมพรรษาได้ ๑๖ ปี สมเด็จพระราชบิดาทรงรับสั่งให้สร้างปราสาท ๓ ฤดูกาล เช่น คิมหันตฤดู วสันตฤดู และเหมันตฤดู ปราสาททั้ง ๓ หลังตกแต่งด้วยลวดลายวิจิตรพิสดาร

❖ ศึกษาศิลปวิทยาจากอาจารย์วิศวามิตร

เมื่อพระสิทธัตถะกุมารเติบใหญ่ถึงวัยเรียน พระราชบิดาก็ทรงพาไปมอบให้เป็นศิษย์ครูวิศวามิตรผู้เชี่ยวชาญประสิทธิ์ประสาทวิชาการและการศึกสงคราม รวมทั้งฝึกจิตด้วยการทำสมาธิ พระราชกุมารทรงศึกษาได้เจนจบ จนสิ้นความรู้ของอาจารย์

❖ ทดลองศิลปศาสตร์

ก็แลในการยิงธนูสมัยนั้น ย่อมเป็นที่ทราบกันดีอยู่ก่อนแล้วว่าเจ้าชายเทวทัตมีฝีมือยอดเยี่ยม แต่ครั้งนี้เจ้าชายสิทธัตถะทรงแสดงฝีมือเหนือกว่า โดยน้าวลูกศรส่งธนูไปได้ไกลกว่า และด้วยความแม่นยำสูงกว่าอย่างชัดเจน

❖ ประลองฝีมือด้วยดาบ

เรื่องการใช้ดาบนั้น ทราบกันอยู่ว่า ยอดฝีมือคือเจ้าชายนันทะพระอนุชาต่างพระมารดาของเจ้าชายสิทธัตถะ แต่ในครั้งนี้เจ้าชายสิทธัตถะแสดงฝีมือได้เหนือกว่าอีก โดยกระโดดขึ้นไปสูง ๑๖ เมตรแล้วลงมาถึง ๘ เมตร แล้วจึงเหวี่ยงพระขรรค์ตัดต้นไม้ด้วยความรวดเร็ว เฉียบขาด สักครู่เมื่อมีลมพัดผ่านจึงล้มลง เผยให้เห็นรอยตัดเรียบราวมีดตัดชิ้นเนยฉะนั้น

❖ เสด็จประพาสอุทยาน

อยู่มาวันหนึ่ง พระมหาสัตว์มีพระหทัยปรารถนาจะเสด็จไปประพาสพระอุทยาน จึงตรัสเรียกนายสารถีมาสั่งว่า จงตกแต่งราชรถเทียมด้วยม้าอันเป็นมงคลทั้งสี่ เสร็จแล้วกราบทูลเชิญเสด็จแห่งพระบรมโพธิสัตว์ ทรงขึ้นสถิตบนบัลลังก์พระที่นั่ง ขณะเดียวกันพระราชรถบ่ายหน้าจากพระนครไปสู่อุทยานภูมิประเทศ ได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูตอันหนึ่งเป็นปฐมนิมิต อันเทพยดานฤมิตเป็นคนชรา มีเกศาอันหงอกแลสีข้างก็คดค้อม กายนั้นก็งอง้มไปเบื้องหน้า มือถือไม้เท้า เดินมาระหว่างมรรคา มีความไหวหวั่นสั่นไปทั้งกาย เป็นที่น่าเวทนายิ่งนัก ซึ่งไม่เคยพบเห็นมาแต่กาลก่อน

จึงตรัสถามนายสารถีว่า นั้นคือผู้นามชื่อใดจึงดูแปลกกว่าคนทั้งหลาย นายสารถีตอบว่า นั้นคือคนชรามิได้มีชีวิตยาวนาน พลันจะถึงมรณะเป็นแน่ ณ กาลอันใกล้นี้ เมื่อได้ยินอย่างนั้นยิ่งมีความสลดใจเป็นอย่างมาก แม้พระองค์เองก็คงเป็นเช่นนั้น

แม้สรรพสิ่งสวยงามทั้งหลาย ทั้งปราสาทราชวังก็ดี อุทยานก็ดี สระโบกขรณีก็ดี และอื่นอีกมากมายก็มิอาจป้องกันให้เจ้าชายสิทธัตถะครุ่นคิดอย่างลึกซึ้งในปัญหาต่าง ๆ อันเกี่ยวกับโลกและชีวิต พระราชาทรงสังเกตเห็นข้อนี้และตระหนักว่า สิ่งทั้งหลายที่พระองค์จัดหาจัดสร้างขึ้นนั้น รวมทั้งวิถีทางต่าง ๆ ที่จะให้เจ้าชายสิทธัตถะติดข้องในแนวทางวิถีชีวิตแบบกษัตริย์นั้นไม่เป็นผลเสียแล้ว

❖ จัดพิธีอภิเษกสมรสกับพระนางพิมพายโสธรา

พระเจ้าสุทโธทนะทรงได้แนวความคิดใหม่ คือการจัดงานหาคู่ครองให้พระราชบุตร โดยวิธีจัดประกวดความงามของหญิงสาวและกำหนดให้เจ้าชายสิทธัตถะเป็นผู้ประทานรางวัลตามสมควรแก่ความงามของสาวแต่ละคน ที่สุดเจ้าหญิงยโสธราหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พิมพา พระราชบุตรีของพระเจ้าสุปปะพุทธะ และพระนางอมิตาแห่งกรุงเทวทหนคร ได้รับความเอาพระทัยใส่ และได้รับรางวัลพิเศษจากสิทธัตถะราชกุมาร จากนั้นพระเจ้าสุทโธทนะจึงติดต่อขอเจ้าหญิงยโสธราเพื่ออภิเษกเป็นพระชายาของพระราชบุตรตามครรลองประเพณีกษัตริย์สมัยนั้นพร้อมนางสนม ๔๐,๐๐๐ เป็นบริวาร

❖ เทพบันดาลให้วิกาลปรากฏดังป่าช้าผีดิบ

อยู่มาวันหนึ่งด้วยอานุภาพเทพบันดาลให้นางสนมทั้งหลายสำแดงวิปอาการต่าง ๆ บางจำพวกก็นอนกลิ้งเกลือกมีเขฬะอันหลั่งไหล บางจำพวกก็นอนกรนสำเนียงเหมือนเสียงกา บางหมู่ก็นอนเคี้ยวทนต์ นางบางพวกก็นอนเพ้อบ่นต่าง ๆ บ้างก็นอนโอษฐ์อ้าอาการวิปลาส บางพวกก็นอนเปลือยปราศจากวัตถา สำแดงที่สัมพาธฐานให้ปรากฏแต่กาลก่อนในพื้นแห่งห้องสิริไสยาสน์แห่งพระมหาสัตว์ บริบูรณ์ไปด้วยอเนกนางขัตติยธิดาอันไสยาสน์อยู่เดียรดาษ ประดุจนางเทพอัปสรกัญญาแต่ในราตรีวันนั้นด้วยอานุภาพแห่งเทพยดาบันดาลให้วิกาลปรากฏแก่พระมหาบุรุษราชเพื่อจะได้เกิดความเหนื่อยหน่ายปฏิพัทธ์โสมนัสเหล่าในราชนารีทั้งสิ้น

❖ เสด็จจากการบรรทม

ส่วนสมเด็จพระมหาสัตว์ฟื้นจากนิทรารมณ์ ทรงสถิตนั่งบนบัลลังก์อาสน์ได้ทอดพระเนตรเห็นซึ่งความวิปการแห่งอเนกนางทั้งหลาย มีพระหทัยสังเวชยิ่งนักพิจารณาเห็นสังขารโทษเป็นอันมาก จึงออกพระโอษฐ์ดำรัสว่า "สังสาระ สันนิวาส" ก็แลโลกฉันนิวาสนี้ย่อมล่อลวงผูกมัดให้สัตว์ทั้งหลายลุ่มหลงยินดีรักใคร่ในวัตถุกามจนดิ้นไม่หลุด เมื่อพระมหาสัตว์พิจารณาไปนานเท่าไหร่ก็ยิ่งมองเห็นความขัดข้องความวุ่นวาย ประดุจดังป่าช้าผีดิบ อันเรี่ยราดไปด้วยนานาอสุภะทั้งสิ้น และภพทั้ง ๓ ก็ปรากฏประดุจเรือนอันเพลิงไหม้ ในลำดับนั้นหฤทัยพระโพธิสัตว์ก็น้อมไปในการบรรพชา

ทรงดำริว่า อาตมะจะออกสู่มหาภิเนษกรมณ์ในสมัยราตรีนี้ จึงเสด็จอุฏฐาการจากพระแท่นที่สิริไสยาสน์ บทจรมาสู่ที่ใกล้พระทวารปราสาทแล้วหยุดยืนอยู่ จึงดำรัสเรียกออกไปว่า ผู้ใดอยู่นั่น ส่วนนายฉันนามาตย์นอนอยู่ภายนอก หนุนศีรษะกับธรณีพระทวาร ได้สดับพระสุรเสียง จึงร้องทูลตอบเข้ามาว่า ข้าพระพุทธเจ้านายฉันนะอยู่รักษาพระองค์ ณ ที่นี้ จึงมีพระราชดำรัสรับสั่งว่า ดูกรนายฉันนะ อาตมะจะออกสู่อภิเนษกรมณ์ในคืนนี้ ท่านจงไปผูกม้ามาให้เราตัวหนึ่งโดยเร็ว ก็แลนายฉันนะรับสั่งก็รีบไปเอาเครื่องม้ามาสู่โรงม้าทันที

❖ เสด็จออกบรรพชา

ฝ่ายพระมหาสัตว์ เมื่อรับสั่งให้นายฉันนะไปผูกเอาม้าพระที่นั่งมาแล้ว ก็ทรงพระราชดำริว่า อาตมะจะไปดูพระพักตร์เจ้าราหุลโอรส จึงเสด็จบทจรสู่สิริคัพภไสยาสน์แห่งพระพิมพาราชเทวี เผยใบตาลทวารห้องเห็นแสงประทีปชวาลาส่องสว่างทอดพระเนตรเห็นพระอัครมเหสี บรรทมหลับสนิทเหนือพระแท่นที่สิริไสยาสน์อันดาษไปด้วยสุคนธมาลา แม้อาตมะจะยกพระหัตถ์นางชนนีจะอุ้มเอาโอรสราหุลผู้กำลังหลับสนิทเข้าใส่ในอ้อมอก จูบลงตรงพระพักตร์ของพระราหุลน้อย นางก็จะตื่นฟื้นจากบรรทม อันตรายต่อมหาภิเนษกรมณ์ก็จะบังเกิดขึ้นแก่อาตมะ อย่าเลย ต่อเมื่อได้สำเร็จพระศรีสรรเพชญู คือ อมฤตธรรม คือธรรมอันไม่ตาย ธรรมอันปราศจากเสียซึ่งความทุกข์ทั้งปวง แม้ว่าวิญญาณของเราจะเร่ร่อนไปทั่วพื้นพิภพ เปี่ยมไปด้วยความเมตตาใน

สรรพสัตว์ทั้งปวง แต่ในที่สุดมันเวียนวกมาสู่เธอ เหมือนนกพิราบซึ่งบินไปในท้องฟ้าสู่ดินแดนอันกว้างใหญ่ แล้วก็รีบบินกลับมาเร็วรี่ มาสู่รังและลูกอ่อนของมันพร้อมด้วยเหยื่อมาฝากลูกน้อย ๆ พ่อนกย่อมไปเพื่อประโยชน์แก่แม่นกและลูกน้อย ๆ ของมันเอง เช่นเดียวกับฉันจะจากเธอและลูกน้อย ๆ ของเราไป ณ บัดนี้ เพื่อเขี่ยค้นหาเหยื่อในท้องทุ่งกว้าง กล่าวคือความวิเวกของเหล่ามุนีผู้เปรื่องปราด ครั้นได้เหยื่ออันจำเริญสุข อันไม่เปลี่ยนแปลงแล้วฉันจะนำมาเพื่อป้อนเธอและลูกน้อย ตลอดทั้งพระราชบิดาบ่าวไพร่ ประชาชนอันเป็นที่รักของฉัน เธอเคยกล่าวว่าความพลัดพรากจากกันย่อมเป็นสิ่งที่ร้ายแรงกว่าความตายของเธอแม้ว่าฉันจะจากเธอไปเพื่อประโยชน์เธอและสรรพสัตว์ทั้งปวงเธออันเป็นที่รักของฉัน พระราชบิดาอันเป็นที่รักของฉัน ไม่สามารถที่จะหยั่งรู้ความรักอันเป็นแก่นสารอันนี้ได้ ฉันเคยรักเธอมาแต่ดั้งเดิมและจนบัดนี้ก็ยังรักอยู่เหมือนเดิมไม่มีวันที่จะเปลี่ยนแปลงแต่หากด้วยความปรารถนาแน่วแน่เหลือหลาย ใคร่จะรื้อภพรื้อชาติอันเป็นแดนแห่งความทุกข์ให้พ้นเสียแห่งอำนาจ คือพระยามัจจุราชผู้ไม่มีความเมตตาต่อใคร ๆ เมื่อได้แล้วก็จะนำมาฝากให้เธอพร้อมพระราชบิดา ตลอดจนปวงประชาทั้งปวง ซึ่งข้อนี้เป็นสิ่งยอมรับว่าเป็นความรักอันไม่มีวันสร่างของเธอ ซึ่งมีอยู่ในตัวฉันกว่าอยู่ในตัวของเธอ ประชาสัตว์ในโลกย่อมได้รับสันติสุข ก็เพราะความทรมานของเราคือเธอและฉัน มันเป็นความทรมานอันเป็นเราทั้งสองเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงไว้จนกว่าฉันจะกลับมาหาเธอ พร้อมด้วยอมฤตธรรมซึ่งฉันจะนำมาฝาก ฉะนั้นเธอจงยินดีรับเอาพร

อันบริสุทธิ์ที่ใหญ่หลวงทั้งคุณภาพและปริมาณ แทนความรื่นเริง เพราะมีฉันอยู่เป็นเพื่อน ที่แท้ก็เป็นความอ่อนแอของความรักต่างหาก เธอจงฟังเสียงแห่งความรักของฉัน เพื่อจะได้รู้ความรักอันแท้จริงภายในดวงวิญญาณของฉัน อันเป็นสิ่งที่ผู้อื่นเขาไม่สามารถจะรับรู้ได้

เจ้าชายย่อมยื้อแย่งเอาตัวเองออกจากห้วงแห่งความรักออกมาได้อย่างตื่นเต้น ขนพองสยองเกล้าอันหาผู้ใดจะทำอย่างราชกุมารนั้นเป็นไม่มี พระองค์ย่อมเดินออกจากปราสาทอย่างลูกผู้ชาย พระองค์เสด็จออกจากห้วงแห่งมารด้วยพระปรีชาชาญอันฉลาดเฉียบแหลมและมั่นคง พระเกียรติคุณอันพระองค์ได้เสียสละอย่างใหญ่หลวงแต่ครั้งนั้น ย่อมเป็นผลพวงมาถึงชาวเรา ณ บัดนี้

พระสิทธัตถะประทับหยุดยั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่งด้วยความเบิกบาน และโล่งพระทัย ประดุจดั่งสัตว์เลี้ยงเมื่อเจ้าของปล่อยออกจากคอกให้พ้นจากคุมขัง ประหนึ่งว่าความหวังของพระองค์ได้ลุถึงที่มุ่งหมายแล้วทุก ๆ ประการ ในท่ามกลางราตรีอันเงียบสงัด คงมีแต่เทพเจ้าในเบื้องบนเท่านั้นที่เฝ้ามองดูพระองค์อย่างขะมักเขม้น

ส่วนชาวประชานครทั้งหลาย กำลังพากันนอนหลับสนิทด้วยกันทั้งเมือง แม้แต่พระชายา พระราหุลน้อยอันพระองค์มองดูอย่างขะมักเขม้น ซึ่งถือว่าเป็นการมองครั้งสุดท้าย ก็คงนอนหลับสนิทเช่นเดียวกับแม่ด้วยความรักความเอ็นดูทั้งหลาย จะมีอยู่ในห้วงอันลึกแห่งหัวใจ แต่พระองค์ตัดสินใจว่า การจากไปครั้งนี้ถือว่าเป็นการไปอย่างมีความหวังอันใหญ่หลวง เมื่อทุกสิ่งทุกอย่าง

อันตั้งไว้สมบูรณ์บริบูรณ์แล้วจึงค่อยกลับมาทัศนาการพระพักตร์ ตระกูลลูกแก้วภายหลัง ดำริอย่างนี้แล้วก็รีบลงจากปรางค์ปราสาท มหาบุรุษก็เสด็จขึ้นทรงดุรงคราชพาหนะพระที่นั่ง ขณะนั้นท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ มีพระพักตร์อันชื่นบานดุจดอกปทุมชาติอันบานลงมาแวดล้อมประจำ ๔ เท้ากัณฐกะ แห่เสด็จไปพร้อมฉันนามาตย์ยึดหางมโนมัยตามไปเบื้องหลัง เสด็จออกประตูชื่อมหาทวาร ก็เปิดถวายให้สมประสงค์ องค์พระมหาสัตว์ก็ขับม้าพระที่นั่งออกจากพระนคร มิได้เอื้อเฟื้ออาลัยจักรพรรดิราชสมบัติอันจะมาถึงเงื้อมพระหัตถ์ ดังก้อนเขฬะอันถ่มจากพระโอษฐ์ พระกมลหมายมุ่งพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้าอย่างแน่แท้

❖ พระยามารใจบาปอ้อนวอนให้กลับพระนคร

ก็แลกาลเมื่อเสด็จพ้นออกจากพระนครแล้ว ขณะนั้นพระยาวัสวดีมาราธิราชผู้มีจิตบาปเห็นพระโพธิสัตว์เสด็จออกจากพระนคร จึงดำริว่า พระสิทธัตถะกุมารจะเสด็จหนีออกจากวิสัยแห่งอาตมะ แล้วพระยามารผู้ใจบาปจึงเหาะไปตัดหน้าพระโพธิสัตว์แล้วร้องว่า "อย่าเลยพระราชกุมาร ท่านอย่าออกบรรพชาเลย แต่นี้ไปเบื้องหน้ากำหนดอีก ๗ วันเท่านั้น ทิพยรัตนจักรก็จะปรากฏแก่ท่าน ท่านจะได้เป็นองค์บรมจักรพรรดิราชเสวยสมบัติเป็นองค์อิสราธิบดีในมหาทวีปทั้ง ๔ มีทวีปน้อย ๒,๐๐๐ เป็นบริวาร ดูกรท่าน ผู้มีความเพียร จงคืนสู่พระนครเถิด" พระมหาสัตว์ได้ทรงสดับจึงตรัสถามว่า ท่านมีนามชื่อใด พระยามารก็ตอบว่า เราชื่อวัสวดีมาร ดูกรพระยามาร เรารู้แล้วว่าจักรแก้วอันเป็นทิพย์

จะบังเกิดแก่อาตมะ ท่านจงหลีกไปเสียเถิด เราคิดแต่จะรื้อสัตว์โลกทั้งปวงให้พ้นแห่งอำนาจของมหรรณพเท่านั้น เมื่อมีพระราชบริหารให้พระยามารให้เลื่อมใสแล้วก็รีบเร่งขับกัณฐกะราชมโนมัยไปจากที่นั่น ฝ่ายพระยามารก็น้อยพระทัยโทมนัสจึงดำริว่า "จะคอยดูวาระจิตของพระมหาสัตว์ตลอดเวลา เมื่อเกิดความวิตกขึ้นเมื่อนั้นถือว่าเป็นโอกาสของเรา"

❖ เสด็จถึงอโนมานที

จากนั้นพระองค์ก็เสด็จถึงแม่น้ำอโนมานที ดินแดนแคว้นสักกะชนบท เป็นเวลารุ่งอรุณวันใหม่พอดี แล้วตรัสสั่งนายฉันนะว่าท่านจงนำเอาเครื่องประดับของอาตมะกับม้ากัณฐกะสินธพกลับไปพระนครเถิด เราจะบรรพชาในที่นี่ แล้วก็เปลื้องอาภรณ์ออกจากพระองค์ เอาชายภูษาห่อแล้วก็ส่งให้นายฉันนะ พระทัยปรารถนาจะบรรพชา เกศาของอาตมะนี้ไม่สมควรแก่สมณเพศเลย บุคคลอื่นที่ควรจะตัดเกศาพระโพธิสัตว์ดังอาตมะก็มิได้มี ควรอาตมะจะตัดโมลีแห่งตนเองด้วยพระขรรค์ ในขณะนั้นรัตนขรรค์อันเป็นทิพย์ก็ตกลงมาต่อพระพักตร์ จึงทรงจับพระขรรค์แก้วด้วยพระหัตถ์ซ้ายทรงจับพระเกศาด้วยพระหัตถ์ขวา แล้วทรงตัดพระเกศาให้สิ้นพันธนาการ และพระเกศาก็ปรากฏยาวเท่าสององคุลีจนตราบเท่าเข้าสู่พระปรินิพพาน เมื่อทรงตัดพระเกศาเสร็จแล้ว ทรงพระอธิษฐานว่า ถ้าอาตมะจะได้ตรัสรู้แก่พระปรมาภิสมโพธิญาณโดยแท้แล้ว ขอจงพระจุฬาโมลีนี้ตั้งอยู่ในอากาศอย่าได้ตกลงมาเลย แล้วพระจุฬาโมลีก็ล่องลอยขึ้นนภากาศสูงได้หนึ่งโยชน์ จากนั้น

สมเด็จอมรินทราธิราชก็นำผอบแก้วสัณฐานสูงใหญ่ได้หนึ่งโยชน์ อัญเชิญขึ้นไปประดิษฐานบรรจุไว้ ณ จุฬามณีดาวดึงส์เทวโลก

❖ ฆฏิการพรหมนำอัฐกาสาวพัสตร์ถวาย

ในพระจุฬามณีเจดีย์ แล้วด้วยแก้วอินทนิลสูงประมาณสี่โยชน์ในดาวดึงส์เทวโลก ขณะนั้นพึงดำริว่าอาตมะจะบรรพชาเพศแล้วผ้าใดฤาหนอ ในกาลนั้นท้าวมหาพรหมองค์หนึ่ง มีนามฆฏิการพรหม เป็นสหายของพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็นโชติบาลมาณพ กาลเมื่อศาสนาพระกัสสปะสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นบัดนี้สหายของเราได้เสด็จออกสู่ภิเนษกรมณ์ในวันนี้ จึงนำเอาบริขารทั้ง ๘ อันเป็นทิพย์ มีไตรจีวร เป็นต้น คือกาสาวพัสตร์ ๓ ผืน เพื่อน้อมถวายพระมหาสัตว์เจ้า สมควรแก่ภิกษุเพศอันประกอบพรหมจรรย์ แลแล้วก็ทรงไตรจีวรกาสาวพัสตร์อันเป็นธงชัยของพระอรหันต์ แล้วถือเอาซึ่งบรรพชาเพศอันอุดมต่อไป

❖ รับสั่งให้นายฉันนะกราบทูลพระบิดา

กาลเมื่อพระมหาสัตว์ทรงบรรพชาแล้ว จึงดำรัสสั่งนายฉันนามาตย์ว่า ท่านจงรับเป็นภารธุระนำเอาอาภรณ์ของอาตมะกลับเข้าไปกรุงกบิลพัสดุ์แถลงแก่ขัตติยตระกูลทั้งหลายที่ยังมิได้รู้เหตุ แล้วจงกราบทูลพระปิตุเรศราชมาตุจฉาว่า บัดนี้พระราชโอรสของพระองค์ออกไปบรรพชาแล้ว อย่าให้พระองค์โศกาดูร โทมนัสเลย จงเสวยภิรมย์สุขทุกอิริยาบถเถิด การออกสู่มหาภิเนษกรมณ์ครั้งนี้ ด้วยปราศจากกตัญญูพระบิดานั้นหามิได้ อนึ่งด้วยข้อขัดเคืองต่อผู้หนึ่งผู้ใดก็หามิได้ ด้วยเหตุเพราะพิจารณาเห็นชาติ ชรา

มรณะภัยมีประเภทต่าง ๆ และปรารถนาจะรื้อสัตว์ทั่วไตรภพอันไร้ที่พึ่งเพื่อข้ามสงสาร เมื่อได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้วไม่ช้าก็จะกลับมาเช็ดพระอัสสุชลธาราพระราชบิดามารดา กับทั้งประยูรขัตติยวงศ์ด้วยพระสัทธรรมอันประเสริฐ ท่านจงกลับไปกราบทูลข่าวสารด้วยประการดังนี้เถิด เมื่อนายฉันนะรับพระราชบริขารดังนั้นแล้วก็บังเกิดโทมนัสเต็มกำลัง พร้อมก้มลงกราบแทบพระยุคลบาท ทูลขออยู่เพื่อจะได้อยู่เฝ้าอุปัฏฐากพระองค์ เมื่อมีความปรารถนาต่อเราก็จงกลับไปตามที่เรารับสั่งเสียเถิด ขณะนั้นนายฉันนะจึงรับปฏิญญา

❖ นายฉันนะขออภัยโทษ

จากนั้นนายฉันนะพร้อมน้อมรับไปตามกระแสรับสั่งบัดนี้แล้วซบศีรษะลงกับพระยุคลบาทมีใบหน้าอันนองไปด้วยอัสสุชลธาราและกล่าวต่อไปว่า โทษอันใดที่ความสะเพร่ารู้เท่าไม่ถึงการณ์ขอพระองค์จงโปรดอดโทษทั้งปวงแก่ข้าธุลีพระบาทเถิด แล้วถวายอภิวาทบังคมลากระทำประทักษิณพระมหาสัตว์สิ้นวาระ ๓ รอบ แล้วถือเอาห่อเครื่องประดับกลับคืนสู่พระนคร ส่วนพระยาอาชาไนยนี้ก็มีเนตรนองไปด้วยอัสสุชลธารา แล้วแลบชิวหาออกเลียพื้นฝ่าพระบาทแห่งพระมหาบุรุษ แล้วเพ่งดูพระพักตร์พระโพธิสัตว์มิได้วางตา จากนั้นพระองค์จึงเล้าโลมเอาใจว่า ดูกรพ่อกัณฐกะท่านได้เป็นยานพาหนะพาอาตมะออกสู่มหาภิเนษกรมณ์แล้วอย่ามีทุกข์โทมนัสเลย ถ้าได้ตรัสรู้สัพพัญญูแล้วก็จะตอบสนองคุณแก่ท่าน

❖ ม้ากัณฐกะทำกาลกิริยาเพราะอาลัยพระองค์

จากนั้นนายฉันนะก็จูงพระยาม้ากลับตามทางเดินครู่หนึ่ง ดวงหฤทัยของพระยาม้าก็ทำลายออกเจ็ดภาค กระทำกาลกิริยาล้มลงในมรรคานั้น ด้วยอานุภาพกตัญญูพระมหาสัตว์ก็จุติขึ้นไปบังเกิดในวิมานอันสูง ๑๒ โยชน์ ที่ดาวดึงส์เทวโลก นางอัปสรสวรรค์ ๑,๐๐๐ เป็นบริวาร ได้นามปรากฏว่า กัณฐกะเทพบุตร ส่วนนายฉันนะเห็นกัณฐกะล้มลงทำลายชีพพึงกล่าวว่า ดูกรพ่อกัณฐกะ วิญญาณของเจ้าจงไปสู่สัมปรายภพเถิด แล้วก็บ่ายหน้าเข้าสู่กรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อนายฉันนะมาถึงพระนคร ชาวเมืองทั้งปวงก็ร้องอื้ออึงคะนึงไปว่า พระลูกเจ้าเสด็จไปแห่งใด พระมหากษัตริย์ตรัสให้นายฉันนะเข้าเฝ้า ตรัสถามถึงพระโอรส นายฉันนะก็ถวายเครื่องประดับกับทั้งเครื่องม้าแล้วกราบทูลพรรณนาเหตุทั้งปวง สมเด็จพระปิตุเรศราชมาตุจฉาและพระนางพิมพายโสธราพร้อมสักราชทั้งหลายก็ค่อยคลายความโศกเศร้าบรรเทาลง และพระราชบิดาก็คอยทรงสดับข่าวพระหน่อท้าวจะได้ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณ โดยในพราหมณ์ได้ทูลถวายไว้แต่กาลก่อน

❖ ปัญจวัคคีย์ออกบรรพชา

ฝ่ายโกณฑัญญะพราหมณ์ได้ฟังข่าวว่า พระมหาบุรุษเสด็จออกสู่มหาภิเนษกรมณ์แล้ว จึงไปพาบุตรพราหมณ์ทั้ง ๗ ซึ่งทำนายพระลักษณ์ด้วยกัน บัดนี้พระสิทธัตถะออกบรรพชาแล้ว ถ้าปรารถนาจะบรรพชาก็มาออกไปพร้อมกันเถิด บุตรพราหมณ์ทั้ง ๗ นั้นพร้อมใจด้วยกันทั้งสิ้นก็หาไม่ ได้มีเพียง ๕ คนด้วยกัน

ในนามบัญญัติว่าปัญจวัคคีย์ แล้วชวนกันสืบเสาะหาพระมหาสัตว์ต่อไป

❖ เสด็จเข้าบิณฑบาตกรุงราชคฤห์

ส่วนสมเด็จพระโพธิสัตว์ เมื่อส่งนายฉันนะกับม้ากัณฐกะอาชาไนยแล้ว ก็เสด็จสถิตแต่พระองค์เดียวเปลี่ยวพระทัย และที่นั่นมีอัมพวันป่าม่วงตำบลหนึ่งมีนามว่า อนุปิยอัมพวัน ก็เสด็จเข้าไปยับยั้งเสวยสุขวิหารอยู่ในที่นั้น ก็แลพระมหาบุรุษเว้นจากการเสวยพระกระยาหารสิ้นกาลเจ็ดวัน ครั้นล่วงเข้าถึงวันคำรบ ๘ ก็เสด็จออกจากป่าไม้ม่วงตำบลนั้นบทจรดำเนินไปในไพรสณฑ์วิถีเช้าก็เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้ภัตตาหารเพียงพอแล้ว ก็เสด็จกลับออกไปประทับที่หน้าผาแห่งหนึ่ง อันเป็นที่ร่มเย็นเพื่อเสวยอาหารบิณฑบาต ได้ทอดพระเนตรเห็นอาหารไม่สะอาดไม่ประณีต เป็นอาหารที่เลวไม่มีกลิ่นน่าเสวยดังเช่นที่แต่กาลก่อนในชั้นแรกก็เห็นเป็นที่น่ารังเกียจไม่อาจเสวยได้ แต่แล้วก็ได้สติสอนพระองค์เอง การดำเนินชีวิตเป็นนักบวช รับอาหารที่มีผู้บริจาคมาเช่นนี้ย่อมเลือกไม่ได้ตามใจชอบ แล้วพิจารณาอาหารนั้นเป็นสิ่งหล่อเลี้ยงร่างกายให้เป็นไปตามธรรมชาติ เพื่อเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรม แล้วสิ้นความรังเกียจในลักษณะสีสัน กลิ่นรสบิณฑบาตตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป

❖ พระเจ้าพิมพิสารอาราธนาให้กลับมาโปรด

ส่วนพระเจ้าพิมพิสาร แห่งแคว้นมคธได้ทราบข่าวนักบวชผู้มีลักษณะพิเศษมาพักอยู่ภายในเขตแคว้นของพระองค์จึงสนพระทัย

ถึงกับเสด็จมาเยี่ยมด้วยพระองค์เอง เมื่อได้สนทนาปราศรัยรู้ว่าเป็นใครแล้ว เข้าใจว่าพระสิทธัตถะคงออกบวชด้วยปัญหาราชสมบัติ จึงเชื้อเชิญให้เสวยราชสมบัติกับพระองค์ซึ่งทรงยินดีแบ่งให้อย่างสมพระเกียรติทุกประการ แต่พระสิทธัตถะได้ชี้แจงให้ทรงทราบโดยชัดเจนว่า ออกบวชโดยมุ่งหมายแสวงหาความตรัสรู้อันเป็นเครื่องกำจัดทุกข์อย่างแท้จริง พระเจ้าพิมพิสารทรงอนุโมทนาและขอร้องว่า เมื่อตรัสรู้แล้วขอร้องให้มาโปรดพระองค์ด้วยเถิด

❖ เสด็จศึกษาธรรมกับอาฬารดาบส

ในลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ก็เสด็จบทจรจาริกไปจากที่นั่น จึงไปสู่สำนักแห่งอาฬารดาบส อันสร้างอาศรมสถิตอยู่ ณ ตำบลหนึ่ง ได้ไต่ถามเล่าเรียนในอนุบุรพิหารสมาบัติ ก็ได้สำเร็จแก่สมาบัติทั้ง ๗ คือ รูปาวจรฌาณ ๔ อรูปาวจรฌาณ ๓ จึงถามบริกรรมภาวนาสัญญาณสมาบัติต่อไป พระดาบสนั้นบอกว่ามิได้รู้ จึงได้เสด็จเข้าไปศึกษาในสำนักของอุทกดาบสรามบุตรี ผู้สอนให้ทำสมาธิขั้นสูงสุด จนแม้แต่ความจำได้หมายรู้ก็เหมือนกับไม่มี พระสิทธัตถะก็ยังเห็นว่า ไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ จึงได้อำลาออกมุ่งแสวงหาความหลุดพ้นจากความทุกข์ต่อไป

❖ ทรมานตนพร้อมนักบวชฮินดู

ต่อจากนั้น พระสิทธัตถะได้ทดลองบำเพ็ญตบะและทรมานตนอันเป็นวิธีการที่นักบวชฮินดูบางพวกนิยมใช้โดยมีความหวังว่าจะได้บรรลุผลสูงสุดทางศาสนา การปฏิบัติเช่นนี้คงเกิดแต่ความชั่วร้ายของความสะดวกสบายต่าง ๆ ร่างกายจึงควร

ถูกทรมานให้รุนแรงที่สุด เพื่อให้เข็ดหลาบหมดความอยากต่าง ๆ จนสิ้น พระสิทธัตถะทรงปฏิบัติการทรมานพระองค์อย่างรุนแรงยิ่ง โดยวิธีการต่าง ๆ เป็นเวลานาน ๖ ปี เป็นต้นว่ากลั้นลมหายใจเข้าออก อดอาหารจนสิ้นสติสัมปชัญญะ ขณะที่พระองค์ทรงทรมานตนอยู่นั้น ได้มีนักบวช ๕ ท่าน อันได้แก่ โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ อัสสชิ รวมเป็นกลุ่มเรียกว่า ปัญจวัคคีย์ มาร่วมพำนัก ปรนนิบัติพระองค์ด้วยหวังว่าถ้าพระองค์บรรลุธรรม อันทำให้พ้นแห่งทุกข์แล้ว ก็จะสอนธรรมนั้นแก่พวกตน

❖ บำเพ็ญทุกรกิริยา

ก็แลการทรมานของพระองค์ โดยวิธีการต่าง ๆ ก็เพิ่มความรุนแรงมากขึ้นโดยลำดับจนถึงลดกระยาหารลงเรื่อย ๆ และในที่สุดก็ไม่เสวยสิ่งใด ๆ ทั้งสิ้น พระวรกายก็ซูบผอมอ่อนพระกำลัง ในวันหนึ่งขณะบำเพ็ญเพียรอยู่ตามลำพังก็ล้มสลบลงไป เด็กเลี้ยงแพะในบริเวณนั้นได้พบเห็นก็รีดนมแพะจากเต้าฉีดเข้าทางพระโอษฐ์ที่เผยออยู่เล็กน้อย ธาตุอาหารในนมแพะซาบซ่านเข้าไปบำรุงเลี้ยงร่างกายให้พระองค์ทรงฟื้นสติ แล้วเด็กเลี้ยงแพะก็รีดนมแพะถวายเพิ่มเติมอีก

❖ ผจญพระยามาร

ก็แลครั้งนั้น พระยามารผู้ใจบาปซึ่งผูกอาฆาตพยาบาทพระองค์ตั้งแต่ตอนเสด็จออกจากกบิลพัสดุ์ครั้งแรกก็มาปรากฏตัวอีกครั้งว่า พระโพธิสัตว์ราชกุมารนี้มีความเพียรเป็นอันมาก กระทำทุกรกิริยาด้วยมหวิริยะก็คงจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า อย่ากระนั้น

เลย อาตมะไปให้คำเตือนให้ลดเสียซึ่งการทำทุกรกิริยาให้จงได้ จึงมาสำนักโพธิสัตว์ แล้วกล่าวสั่งสอนดุจความดำริ ขณะนั้น พระโพธิสัตว์ก็ตรัสคุกคามยังพระยามารใจบาปให้หลีกจากไป แล้วก็ทรงดำริว่า ในโลกนี้จะทำทุกรกิริยาอย่างอุกฤษฏ์ยิ่งกว่าอาตมะนี้คงหามิได้ แล้วจึงดำริว่า จะปฏิบัติอย่างไรหนอจึงจะเป็นทางพระโพธิญาณโดยแท้ ขณะนั้นสมเด็จอมรินทราธิราชทราบในข้อวิตกดังนั้น จึงทรงพิณทิพย์ทั้งสามสายมาถวายพระมหาสัตว์ เพื่อได้ยินเสียงพิณแล้วก็เข้าใจว่าปฏิปทาคือเดินสายกลาง ไม่ตึงนัก ไม่หย่อนนัก จึงจะเป็นทางไปสู่โพธิญาณอันแดนปรารถนา ส่วนทุกรกิริยานี้คงไม่ใช่วิธีโพธิญาณโดยแท้ อย่ากระนั้นเลยเราควรเสพซึ่งภัตตาหารอย่างแต่ก่อน เมื่อดำริอย่างนี้แล้วก็ทรงจับบาตรเสด็จไปโคจรบิณฑบาตในนิคมต่าง ๆ เพื่อบำรุงสรีรกายให้มีกำลังทำสมาธิได้ ส่วนบรรพชิตปัญจวัคคีย์ทั้งห้า เมื่อเห็นพระองค์สละเสียจากความเพียรเวียนมาหาความมักมากก็คิดว่าคงไม่ได้โพธิญาณตามปรารถนา จึงได้พากันหลีกจากพระองค์ไปไกลได้ ๑๕ โยชน์ ถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี ส่วนพระโพธิสัตว์เมื่อปัญจวัคคีย์หลีกจากไป พระองค์ก็ได้ซึ่งกายวิเวกอยู่ประมาณครึ่งเดือนก็ถึงซึ่งสำเร็จแห่งทุกรกิริยา

❖ รับข้าวมธุปายาสจากนางสุชาดา

ในกาลนั้น มีนางผู้หนึ่งชื่อว่านางสุชาดา บังเกิดเป็นธิดาแห่งเสนกุฎุมพี อันมีคฤหสถาน ณ บ้านเสนานิคม ตั้งอยู่ในบริเวณจังหวัดอุรุเวลาประเทศ เมื่อนางมีวัยอันพัฒนาการขึ้นแล้ว

จึงมีปณิธานปรารถนาบวงสรวงเทวดาอันสิงอยู่ในนิโครธต้นหนึ่งว่า ถ้าข้าพเจ้าได้สามีอันประกอบด้วยบุญสมบัติหนึ่ง มีชาติตระกูลเสมอกันหนึ่ง ได้บุตรชายเป็นครั้งแรกหนึ่ง เมื่อได้ตามปรารถนาแล้ว จะทำการบวงสรวงด้วยวัตถุอันควรค่าแสนกหาปณะในปีนั้น ครั้นจำเนียรกาลมาได้ตามปรารถนาทุกประการ นางจึงมีความประสงค์จะกระทำพลีกรรมแก้บวงสรวงแก่เทวดา ณ นิโครธพฤกษ์ในเพลารุ่งขึ้นพรุ่งนี้ เป็นเวลาวิสาขปุรณมีเพ็ญเดือน ๖ ปีระกา ขณะที่พระสิทธัตถะประทับนั่ง ณ ร่มไทร นางสุชาดาผู้ที่เคยบูชาเทพารักษ์มาก่อนแล้ว จึงได้นำข้าวมธุปายาสจำนวน ๔๙ ก้อน เข้ามาถวายพระองค์ ซึ่งนางเข้าใจว่าเป็นเทวดาปรากฏกายมารับเครื่องสังเวยของตน โดยใช้ถาดทองรองรับและเป็นฝาปิดข้าวมธุปายาส นางได้ถวายทั้งถาดทองที่รองรับด้วย เมื่อนางกลับแล้ว พระสิทธัตถะได้นำข้าวมธุปายาสไปประทับเสวยจนหมดที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วทรงลอยถาดอธิษฐานว่า ถ้าอาตมะจะได้ตรัสรู้เป็นพระบรมโลกนาถ ขอให้ถาดนี้จงเลื่อนลอยทวนกระแสน้ำไป แม้ว่าไม่ได้สำเร็จตามประสงค์ก็จงลอยตามกระแสน้ำ พออธิษฐานเสร็จแล้วก็ทรงวางถาดลง ทันใดนั้น ถาดทองก็พลันลอยขึ้นเหนือน้ำไปได้ ๘๐ ศอกก็ถึงที่น้ำวนแห่งหนึ่ง ก็จมลงตรงเบื้องนภพิมานแห่งพญากาฬนาคราช กระทบกับถาดอันเป็นพุทธบริโภคแห่งพระสัพพัญญูทั้ง ๓ พระองค์แต่อดีต แสดงสรรพสำเนียงกิริยา แล้วลงประดิษฐานอยู่ภายใต้รองถาดทั้งสามนั้น ฝ่ายพญากาฬนาคราชได้นอนหลับสนิท เมื่อถาดกระทบกันดังก็ตื่นขึ้นจากบรรทมดำรัสว่า วันวานนี้พระชินศรีอุบัติขึ้นในโลกพระองค์หนึ่ง มาวันนี้ก็บังเกิดขึ้น

พระองค์หนึ่ง พูดจบก็นอนหลับต่อไปอีก โน้นจนถึงพระศรีอริยเมตไตรยลงมาตรัสรู้อีกจึงจะตื่นขึ้นมาอีกครั้ง

❖ รับหญ้าคาจากโสตถิพราหมณ์

ในกาลนั้น มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อโสตถิพราหมณ์ ถือซึ่งหญ้าคา ๘ กำมือดำเนินสวนทางมาพบพระมหาบุรุษเจ้า ก็นำเอาหญ้าคาทั้ง ๘ กำมือนั้นน้อมถวายในระหว่างมรรคา สมเด็จพระมหาสัตว์ก็ทรงรับหญ้าคาทั้ง ๘ กำนั้นไว้ แล้วเสด็จไปยังโพธิพฤกษ์มลฑลสถาน กระทำการประทักษิณสิ้นวาระกำหนดแล้ว พระองค์ทรงอธิษฐานว่า ถ้าอาตมะจะได้ตรัสแก่สัพพัญญุตญาณแล้ว ขอจงปรากฏเกิดเป็นบัลลังก์อาสน์ในที่นี้ ขณะนั้นบัลลังก์อาสน์ก็พลันปรากฏขึ้นสูง ๑๔ ศอก ต่อหน้าพระมหาสัตว์ที่โคนมหาโพธิ์นั้น จากนั้นสมเด็จพระมหาสัตว์ก็ทรงเสด็จขึ้นทรงนิสีทนา สถิตเบื้องบนบวรบัลลังก์อาสน์ บ่ายพระพักตร์ไปฝ่ายปราจิน แปรพระปฤษฎางค์ข้างพระศรีมหาโพธิ์ พระเพลาเป็นบัวขัดสมาธิตั้งกายให้ตรงดำรงสติให้มั่น เฉพาะพระอานาปานัสสติภาวนา แล้วออกพระโอษฐ์ดำรัสสัตยาธิษฐานว่า ถ้ากมลสันดานแห่งอาตมะไม่พ้นอาสวกิเลสกามคุณตราบใด ถึงแม้นมาดว่าหฤทัยแลเนื้อหนังจะเหี่ยวแห้งเหลือแต่เอ็นรัดกระดูกก็ตามที อาตมะก็มิได้ทำลายซึ่งสมาธิบัลลังก์เป็นเด็ดขาด ถ้าหากอาตมะยังไม่ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณดังประสงค์ เมื่อตั้งหทัยหมายมั่นพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ศรีมหาโพธิ์ก็สูงเพิ่มอีก ๕๐ ศอก ในขณะนั้นเทพทั้งหมื่นจักรวาลมาสโมสรประชุมกันโสมนัสปรีดา กระทำสักการบูชาพระมหาสัตว์เป็นโกลาหล ทั้งมงคลจักรวาลโลก

❖ ผจญภัยพญามารและเสนามารผู้ไม่ลดละความพยายาม

ก็แลในกาลนั้น ส่วนพระยาวัสวดีมารผู้มีสันดานอันเป็นบาป ได้ติดตามพระมหาสัตว์ทุกรอยพระบาท แสวงหาโอกาสอยู่เป็นนิตย์ จึงจินตนาการว่า พระสิทธัตถะราชกุมารปรารถนาจะพ้นพิสัยแห่งอาตมะ น่าน้อยใจเป็นหนักหนา อย่ากระนั้นเลย เราจะทำอันตรายให้แก่ราชกุมาร ดำริแล้วก็มีความพิโรธเป็นกำลัง จึงสั่งให้พลเสนามารมาประชุมพร้อมกัน แล้วแสดงสรรพนฤมิตกายมือเนกประการ ต่างก็พากันสำแดงฤทธิ์นฤมิตเพศมีพรรณต่าง ๆ เป็นหน้ายักษ์ หน้าผีเขี้ยวใหญ่ตาโต มือไม้เต็มไปด้วยศัตราวุธต่าง ๆ อึงคะนึงโกลาหลไปด้วยพลช้าง พลม้า เสียงสนั่นหวั่นไหวไปทั่วมณฑลจักรวาล ปานประหนึ่งฟ้าดินจะถล่มทลายไปในบัดนั้น

ในขณะนั้นเทพยดาทั้งหมื่นจักรวาลทรงแวดล้อมพระโพธิสัตว์อยู่โดยรอบ เมื่อได้สดับซึ่งหมู่มารและเสนามารอันโกลาหล ก็แจ้งว่าพระยาวัสวดีมารยาตราพยุหโยธา เทพยดาทั้งหลายต่างสะดุ้งตกพระทัยมิอาจอยู่ได้ ก็เหลือพระมหาสัตว์ไว้แต่พระองค์เดียว จากนั้นพระองค์ทรงดำริถึงบารมีทั้งหลายที่ได้สั่งสมอบรมมาพอเพียงแล้ว โดยมีบารมีสามสิบทัศเป็นปริโยสาน เพื่อกำจัดพญามารและเสนามารให้พ้นจากไป พระองค์ยังทรงพระวิริยาธิษฐานมั่นในพระกมลสันดาน นิสีทนาการโดยบูรพาภิมุข มิได้สะดุ้งแต่มารภัยทั้งปวงในกาลนั้น ส่วนพระยามาราธิราช เมื่อได้ทัศนาการพระมหาบุรุษทรงสถิตโดยปรกติ ไม่หวั่นไหวแต่ภัยปานนั้นก็ยิ่งมีความพิโรธเป็นกำลัง พระเนตรแดงดังอัคนีการจึงร้องประกาศแก่หมู่มารโยธาหาญด้วยคำสำรากร้ายว่า "ท่านทั้งหลาย

จงเร่งเข้าไปด่วน ๆ ชวนกันรุมฟันแทง ทุบตีเข่นฆ่าพระสิทธัตถะราชกุมารให้เป็นจุลวิจุณกาลบัดนี้เถิด" แม้พญามารทั้งหลายทำร้ายพระองค์ด้วยศาสตราวุธทั้งหลายมิได้ ก็แสดงฤทธิ์เป็นห่าฝน ลมอย่างรุนแรง บันดาลให้เป็นห่าฝนถ่านเพลิง ห่าฝนก้อนศิลาสารพัดที่พญามารจะบันดาลก็ไม่เป็นอันตรายแก่พระโพธิสัตว์แม้แต่น้อย ด้วยเดชและอำนาจแห่งบารมีธรรมของพระองค์ทรงเปี่ยมบริบูรณ์แล้วด้วยพระเมตตา

เมื่อพระยาวัสวดีมารมิอาจทำร้ายพระมหาสัตว์ด้วยฝน ๙ ประการนั้นได้ พระยามารจึงร้องสำทับเสนามารว่า จงรีบเข้าไปจับพระสิทธัตถะราชกุมารมาประหารหั่นให้เป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่จนปานนั้น ส่วนพระองค์ก็ได้ไสช้างครีเมขละหัตถีเข้าไปใกล้โพธิพฤกษ์มณฑล พระกรกุมจักรกวัดแกว่งแสดงเดชพลางร้องคุกคามพระมหาสัตว์ว่า "ดูกรพระสิทธัตถะราชกุมาร จงออกไปจากรัตนบัลลังก์นี้เถิด บัลลังก์นั้นคู่ควรแก่อาตมะต่างหากเล่า"

ลำดับนั้น แม้พญามารจะทำประการใดก็มิอาจทำอันตรายต่อพระองค์ได้ พระองค์ทรงผูกมันไว้ซึ่งเมตตาเป็นมหาพยุหะ ออกตั้งยุทธภูมิผจญมารปัจจามิตร จึงเปล่งสีหนาทประกาศิตว่า "ดูกรพญามาราธิราช ตัวท่านมิได้รู้ตนว่าเป็นผู้กำลังน้อยกว่าอาตมะ ก็แลอาตมะนี้เป็นผู้ถึงซึ้งแห่งบารมีธรรมแต่ผู้เดียวในโลก

จากนั้นพระสุริยายังมิทันจะอัสดงคต องค์พระมหาสัตว์กำจัดเสียซึ่งพญามารและเสนามารให้ปราชัยพินาศไปจากพระองค์ด้วยแล

❖ ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

ครั้นล่วงเข้าราตรีปฐมยาม สมเด็จพระพิชิตมารพุทธางกูร ทรงเจริญสมาธิภาวนายังอัฏฐสมาบัติ บังเกิดแล้วทรงปรารถนาเพื่อระลึกบุพเพนิวาสด้วยกำลังอภิญญา ครั้นล่วงเข้าเวลามัชฌิมยามสมัย ก็ทรงสำเร็จตรัสรู้ในทิพยจักษุญาณ พระองค์ได้ทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ดุจเป็นทิพย์ซึ่งเห็นสัตว์ทั้งหลายจุติ และเกิด ประหนึ่งว่าบุรุษยืนอยู่ทาง ๔ แพร่ง เล็งแลมนุษย์ทั้งหลายเดินออกเรือนและเข้าเรือนฉะนั้น

ครั้นล่วงเข้าปัจฉิมยามสมัยปัจจุกาล จึงหยั่งพระญาณลงพิจารณาในปัจจยากาล อันเป็นที่สั่งสมแห่งพระบรมสรรเพชญพุทธเจ้าทั้งปวง ทรงพิจารณาในพระปฏิจจสมุปบาทธรรมเป็นอาทิ คืออวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ อายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดมรณะโสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสต่าง ๆ ย่อมบังเกิดโดยอาศัยซึ่งกันและกันโดยลำดับ ย่อมเป็นบ่อเกิดของทุกข์ทั้งปวง

แล้วพิจารณาสืบไปว่าชาตินั้นไหลมาจากกรรม คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ เมื่อภพทั้ง ๓ มีแล้ว ชาติไหลมาแต่ภพให้ยังเกิดภพเห็นแจ้งว่ามาจากอุปาทาน คือถือมั่นในภพทั้ง ๓ อุปาทานทั้ง ๔ คือกามอุปาทาน พัสดุอุปาทาน สีสัพพตุปาทาน เมื่อมีอุปาทานก็มีตัณหา และทรงพิจารณาโดยปฏิโลมถอยหลังลง

ไปตั้งแต่ชรา มรณะเป็นอาทิ ด้วยประการดังนี้ แลทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทธรรมอันประกอบด้วย กาล ๓ แลสนธิ ๓ สังเขป ๔ มีอาการ ๒๐ โดยพิสดาร

ขณะนั้นเป็นเวลาอรุณสมัยไขแสงทอส่องสว่าง สมเด็จพระมหาสัตว์ก็ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณ ดับสูญสิ้นอาสวกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน พร้อมกับสิ่งมหัศจรรย์ทั้งปวง จึงเปล่งพระพุทธสีหนาทด้วยพระคาถาว่า "อเนกชาติสํสารํ" เป็นอาทิ แปลว่าตถาคตท่องเที่ยวสืบเสาะแสวงหาช่างผู้กระทำเรือน กล่าวคือเจ้าตัณหาอันก่อสร้างนามรูปก็มิได้พบพาน ทรมานลำบากแล้วลำบากเล่า ดูกรเจ้าตัณหา บัดนี้ตถาคตพบตัวท่านแล้ว ก็แลเรือนเจ้าทั้งหลาย ตถาคตทำลายเสียสิ้นแล้ว สันดานแห่งตถาคตก็สูญสิ้นจากตัณหาแล้ว

เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงเปล่งพระพุทธสีหนาทมีพระพุทธดำรัสสืบต่อไป ตถาคตบริจาคบุตรธิดา มังสาโลหิต ทั้งชีวิต สิ้นกาลนานถึง ๔ อสงไขย แสนมหากัป ก็เพราะเหตุประโยชน์โพธิบัลลังก์อันนี้ กิเลสพันห้า ตัณหาร้อยแปด ก็สูญสิ้นจากสันดานตถาคตแล้ว โลกุตรธรรมสำเร็จดังประสงค์แล้ว

❖ เหตุอัศจรรย์ได้บังเกิดขึ้น

อันว่ามหาปฐพีอันนี้มีประมาณกำหนดโดยหนาได้สองแสนสี่หมื่นโยชน์ก็บันลือลั่น เสียงสะเทือนสะท้าน สำแดงกัมปนาทมหาสมุทรก็ตีฟองคะนองคลื่น อุทยานดื่นดาษกึกก้อง บรรดาแก้วทุกวิมานก็เปล่งแสงส่องสัต ประภัสสรโอภาส อันว่าขุนเขา

พระสิเนรุราชบรรพตก็โน้มน้าวยอดโอนอ่อนดุจถวายวันทนาการ ปานประหนึ่งว่ายอดหวายต้องอัคคี น้ำในบ่อบึงทั้งหลายก็บังเกิดดุจเป็นคลื่นคลั่ง ไกรสรสีหราชก็แผดสีหนาทบันลือเสียง ชนที่เป็นค่อมก็เหยียดได้ตรง ชนที่เป็นเปลี้ยก็บทจรไปไหนได้ ภัยมิได้มีแก่สัตว์ทั้งหลายทั่วโลก เพลิงในนรกก็ดับสูญหายชั่วกาล ภูเขาถ่านเพลิงก็ดับแสงขจายทำลายลง สิมพลีพฤกษ์ก็โค่นล้ม โลหกุมภีก็แตกพังพินาศ ตลอดทั้งหมู่เทพยดาทั้งหลายมาประดิษฐานเต็มจักรวาลพร้อมหมู่ยักษ์ทั้งหลาย ฝูงหมู่คนธรรพ์ทั้งหลาย ฝูงหมู่กินรีทั้งหลาย ฝูงหมู่นาคทั้งหลาย ต่างพากันมาห้อมล้อมสมเด็จบรมโลกนาถเป็นครั้งแรก ได้วิมุตติตรัสรู้พุทธรัตนวรญาณเป็นเอกในโลก

❖ เสวยวิมุตติสุขอยู่ ๔๙ วัน

ก็แลในกาลนั้น สมเด็จพระสัพพัญญูก็เข้าสู่สมาบัตินวาปุพพวิหารประมาณมากกว่าแสนโกฏิ ทรงนิสัชชนาการด้วยเอกบัลลังก์เสวยธรรมปีติด้วยวิมุตติสุขสิ้นสัตวารสมัยในที่นั้น ครั้นล่วงได้ ๗ วันจึงเสด็จอุฏฐาการจากพระรัตนบัลลังก์ ทรงประดิษฐานยืนอยู่ ณ ทิศอีสาน ทรงทำอุปหารคือลืมพระเนตรอันงามดุจนิลอุบล คือบูชาพระมหาโพธิ์สิ้น ๗ วัน ซึ่งมีนามปรากฏว่าอนิมิสสะเจดีย์

จากนั้นก็เสด็จพุทธดำเนินจงกรมบนรัตนจงกรมสถานถ้วน ๗ วัน แล้วจึงเสด็จไปนิสีทนาการในรัตนะคละเรือนแก้วอันประดิษฐานในทิศพายัพแห่งมหาโพธิ์สิ้น ๗ วัน พระองค์พิจารณา

ถึงพระสูตร พระวินัย พระปรมัตถะ พร้อมทั้งเปล่งพระพุทธรัศมีเป็นสีต่าง ๆ ๖ ประการ แผ่ไพศาลแวดล้อมไปโดยรอบพระสกลธ์กายอินทรีย์กำหนดได้ ๑๒ ศอกโดยประมาณ

จากนั้นพระบรมศาสดาก็เสด็จไปทรงนั่งด้วยเอกบัลลังก์สมาธิ ณ ภายใต้ไม้อัสสปาลนิโครธ อันสถิตในบุริมทิศาภาคแห่งพระมหาโพธิ์จนครบ ๗ วัน

❖ พระยามารคร่ำครวญ

ส่วนพระยาวัสวดีมาราธิราชคร่ำครวญว่า นับตั้งแต่ติดตามพระสิทธัตถะมาก็เป็นเวลานานแล้ว ก็หาโอกาสที่จะทำลายมิได้ จึงมีความโทมนัสเป็นกำลัง จึงเสด็จลงมาจากเทวโลก ลงมานั่งที่หนทางใหญ่แห่งหนึ่ง แล้วดำริว่า เราไม่ได้สร้างบารมีเอาไว้เหมือนสิทธัตถะกุมาร ทั้งคร่ำครวญทั้งเอาขาขีดแผ่นดินอยู่ ลำดับนั้นนางมารธิดาทั้ง ๓ ของพระยามาร คือนางราคา นางตัณหา นางอรดี มิเห็นบิดาจึงพิจารณาได้เห็นบิดาอยู่ในเมืองมนุษย์ในที่ทางใหญ่แห่งหนึ่ง แล้วคร่ำครวญถึงพระสิทธัตถะ จากนั้นธิดาของพระยามารจึงอาสาจะไปกระทำพระสิทธัตถะให้อยู่ในอำนาจของตน แล้วจะนำมาถวายพระองค์ให้จงได้ ว่าแล้วนางทั้งสามก็พากันไปสู่สำนักพระบรมศาสดาที่สัชนาการอยู่ต้นอัสสปาลนิโครธ แล้วทูลว่า ข้าแต่สมณะ ข้าพเจ้าทั้งสามจะพยายามบำเรอพระองค์ให้อยู่ในความเป็นที่พอพระทัยในกาลทุกเมื่อ ส่วนสมเด็จพระสัพพัญญูมิได้เอาพระทัยใส่ และมิได้ลืมพระเนตรทัศนาการ ทรงดุษณีภาพนิ่งอยู่เป็นปรกติ ลำดับนั้นครั้น ๗ วันล่วงไปแล้ว

พระองค์ก็เสด็จอุฏฐาการจากบัลลังก์สมาธิ เสด็จพุทธดำเนินไปสู่มุจลินท์พฤกษ์มหาเมฆก็ตั้งขึ้น อากาศยังหยาดแห่งอัสโนทกตกลงมิได้ขาดทั้ง ๗ วัน

ลำดับนั้น มีพญานาคชื่อมุจลินท์ที่มีอานุภาพ บังเกิดอยู่ในสระโบกขรณีใกล้มุจลินท์นั้น จึงขดกายเข้าเป็น ๗ รอบ แวดวงองค์พระศาสดา แล้วแผ่พังพานอันใหญ่ปกป้องเบื้องบนมิให้เย็นและร้อนพระวรกาย ครั้นล่วง ๗ วัน ฝนก็หยุดตก พญานาคก็ขนดกายออก แล้วแปลงเพศเป็นมนุษย์มาถวายอภิวันท์ชุลีต่อพระพักตร์พระองค์ ส่วนพระบรมครูเสด็จออกจากสมาบัติ จึงเปล่งพุทธอุทานว่า "สุโขวิเวโก ตุสฐัสสะ" บุคคลผู้ยินดีในวิเวกธรรมย่อมเป็นสุขในโลกดังนี้

❖ โปรดตปุสสะและภัลลุกะสองพี่น้อง

หลังจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขครบ ๔๙ วันแล้ว โดยมิได้เสวยพระกระยาหาร พอดีมีพ่อค้าเกวียนสองพี่น้องชื่อ ตปุสสะและภัลลุกะ นำกองเกวียนผ่านมาพักในที่ใกล้ ๆ และได้นำเอาข้าวสัตตูก้อนสัตตูผงเข้ามาถวายพระองค์ ณ ใต้ร่มไม้ราชพฤกษ์ เมื่อพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จแล้ว พ่อค้าทั้งสองแสดงตนเป็นอุบาสกโดยกราบทูลถึงพระผู้มีพระภาคเจ้ากับพระธรรม ว่าเป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่าคนทั้งสองนั้นเป็นปฐมอุบาสกก่อนใครอื่นในโลก

ต่อมาอีก ๗ วัน พระผู้มีพระภาคเสด็จไปประทับใต้ร่มไทรอีก ทรงดำริพระธรรมขึ้นเป็นพุทธบูชาตามประเพณีของพระพุทธเจ้า

ที่มีมาในอดีตว่า พระธรรมอันได้ทรงตรัสรู้นั้นมีความละเอียดสุขุม คัมภีรภาพมาก ยากยิ่งที่ปวงชนทั่วไปจะเข้าใจได้ แต่แล้วก็พิจารณาถึงอุปนิสัยของปวงชนย่อมต่างกัน ซึ่งอาจจำแนกได้กับดอกบัว ๔ เหล่า คือ ดอกบัวที่ชูตัวขึ้นบานเหนือน้ำเปรียบเหมือนผู้มีสติปัญญาสูง เมื่อได้ฟังธรรมก็บรรลุได้ทันที ดอกบัวที่ปริ่มน้ำเทียบกับผู้ฟังธรรมแล้วจึงตามบรรลุธรรมภายหลัง ดอกบัวใต้น้ำไม่ลึกนัก คือผู้ที่อาจบรรลุธรรมได้ต้องฝึกอบรมอย่างมาก ส่วนบัวที่อยู่ลึก ๆ คือผู้ที่สอนอะไรย่อมไม่สามารถเข้าใจอะไรได้ เมื่อทรงพิจารณาเห็นประโยชน์จากพระธรรมเช่นนี้จึงน้อมพระทัยที่จะเผยแผ่พระธรรมโปรดปวงชนต่อไป

❖ โปรดปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

ก็แลกาลนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงพระกรุณาโปรดปฏิญญาแก่ท้าวมหาพรหม แล้วจึงทรงดำริว่า ตถาคตจะไปสำแดงพระสัทธรรมโปรดผู้ใดก่อน ก็เห็นอาฬารดาบส กามโคตร ซึ่งเป็นผู้เบาบางจากธุลี แต่เมื่อพิจารณาแล้วก็เข้าพระทัยว่า ดาบสทั้งสองได้ละขันธ์สิ้นชีพไปเสียแล้ว ๗ วันนี้เอง จากนั้นพระองค์พึงรำพึงถึงอุทกรามบุตรดาบส เมื่อพิจารณาแล้วก็เห็นว่าดาบสได้ดับขันธ์ไปเมื่อวันวานนี้เอง

จากนั้นพระชินสีห์ก็ทรงพิจารณาอีกว่า ตถาคตจะไปแสดงธรรมแก่ปัญจวัคคีย์ จึงเสด็จถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ซึ่งตรงกับขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ เพื่อแสดงธรรมที่ได้ทรงตรัสรู้โปรดนักบวช ๕ ท่านที่เคยร่วมพำนัก ปรนนิบัติ

พระองค์ในสมัยทรมานตน ส่วนนักบวช ๕ ท่านเมื่อเห็นพระองค์เสด็จมาแต่ไกลก็ได้นัดแนะกันว่าเราจะไม่ต้อนรับ ไม่ไหว้ ไม่กราบไม่รับบาตรจีวร แกล้งทำเฉยเสีย แต่พอเสด็จมาถึงจริง ๆ ก็ลืมกติกาที่นัดหมายกันไว้ ต่างรีบกุลีกุจอรับบาตร รับจีวร ล้างเท้า ปูอาสนะ

พอรุ่งเช้าวันขึ้น ๑๕ ค่ำ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ว่า การปฏิบัติตนลุ่มหลงในกามสุขและทรมานตนเองเป็นของไร้ประโยชน์ มิใช่ทางไปสู่ความพ้นทุกข์ ต่อจากนั้นทรงแสดงแนวทางปฏิบัติตนไปสู่ทางสายกลาง อันจะนำตนไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง ซึ่งเรียกว่าอริยสัจสี่ อันพระองค์ได้กำหนดรู้และปฏิบัติตามอย่างสมบูรณ์ จึงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบในขณะฟังธรรมเทศนาอยู่นั้น นักบวชโกณฑัญญะก็ได้ดวงตาเห็นธรรม เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเองเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา

ก็แลกาลนั้นเมื่อจบพระธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรลงครั้งนั้นก็ยังเกิดมหัศจรรย์บันดาลทั้งหมื่นโลกธาตุก็กัมปนาทหวั่นไหวปานประหนึ่งว่าหีบยนต์สกัดน้ำมันแห่งดุมเกวียนบันดาล มหาสาครสมุทรก็กำเริบคลื่นฟื้นฟองกึกก้องกัมปนาททั้งเขาพระสิเนรุราชก็โอนอ่อนอภิวันทนาการ หลังจากตรัสพระธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรจบลง ครั้งนั้นอันหมู่พรหมทั้ง ๑๘ โกฏิ มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประธาน ก็ประดิษฐานในโสดาปัตติผลเป็นพระเสกรบุคคลในพระพุทธศาสนา ลำดับพระสัพพัญญูก็เปล่งอุทานว่า "อัญญาสิวตโภโกณฑัญญะ" ดูกรโกณฑัญญะ ท่านได้รู้โลกุตรธรรมโดยแท้แล้ว ต่อมาภายหลังนักบวชอีก ๔ องค์ก็ได้บรรลุธรรมเช่นกัน ในวัน

แรม ๘ ค่ำ ต่อมาจากนั้นพระบรมศาสดาแสดงธรรมให้พระสาวกทั้ง ๕ คือความเป็นอนัตตา ชีวิตที่ไม่เป็นแก่นสาร เป็นของไม่มีตัวตน ทุกองค์ต่างก็ไม่ยึดมั่นในขันธ์ จิตใจหมดความเศร้าหมองทั้งปวง ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ก็แลกาลนั้นพระอรหันต์ได้เกิดขึ้นในโลก ๖ พระองค์ดังนี้

❖ โปรดพระยสะกุลบุตร

ในกาลนั้นเป็นฤดูฝน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงจำพรรษาอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ขณะนั้นมีบุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อ ยสะ เกิดความสลดใจเบื่อหน่ายในการสุขที่ถูกปรนเปรอมาตลอด อยู่มาวันหนึ่งได้เกิดความเบื่อหน่ายเดินหนีออกจากบ้านในตอนกลางคืน โดยมาทางป่าอิสิปตนมฤคทายวันพร่ำอุทานว่า "ที่นี่วุ่นวายหนอ ที่นี่ขัดข้องหนอ" ขณะนั้นพระบรมศาสดาเสด็จจงกรมอยู่ได้ยินเสียงจึงเรียกรับสั่งว่า "ยสะที่นี่ไม่วุ่นวายหนอ ที่นี่ไม่ขัดข้อง จงมาที่นี่เถิด" แล้วพระศาสดาก็แสดงธรรมมี ทาน ศีล ผลของการหลีกออกจากกาม และแสดงอริยสัจสี่ต่ออีก จากนั้น ยสะได้ดวงตาเห็นธรรม ส่วนเศรษฐีผู้เป็นบิดาเที่ยวตามหาบุตรจนพบ พระศาสดาทรงแสดงธรรมเรื่องเดิมให้เศรษฐีได้ดวงตาเห็นธรรม ส่วนยสะพิจารณาตามไปอีกครั้งได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในที่นั้น ขอบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนาสืบไป

❖ โปรดชฎิล ๓ พี่น้อง

หลังจากนั้น พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปทางตำบลอุรุเวลา ในเขตราชคฤห์นครแห่งนี้ มีฤาษีบูชาไฟสามพี่น้องชื่อ อุรุเวลกัสสปะ

นทีกัสสปะ และคยากัสสปะ ต่างก็มีศิษย์ ๕๐๐, ๓๐๐, ๒๐๐ ตามลำดับ โดยตั้งอาศรมปฏิบัติธรรมตามลัทธิของตน ที่ตำบลอุรุเวลา ตำบลริมแม่น้ำนที และตำบลคยาสีสะ ซึ่งเป็นเขตติดต่อกันตามลำดับ ต่างก็มีความเห็นผิดถือตัวว่าเป็นอรหันต์ พระบรมศาสดาเสด็จไปประทับอยู่กับอุรุเวลกัสสปะ เพื่อแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ทรมานให้ละความเห็นผิดถือตนโดยวิธีต่าง ๆ นานสองเดือน อุรุเวลกัสสปะจึงยอมรับ นำศิษย์ ๕๐๐ ขอบวชเป็นสาวกและทำให้น้องชายทั้งสองพร้อมด้วยบริวารมาขอบวชตามด้วย เสร็จแล้วได้พาภิกษุสงฆ์ทั้งหมดไปยังตำบลคยาสีสะ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของร้อน ทั้งหมดได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ด้วยกันทั้ง ๑,๐๐๐ รูป ซึ่งรวมพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลกเป็น ๑,๐๐๗ รูปดังนี้

❖ โปรดพระเจ้าพิมพิสารตามอาราธนา

พระบรมศาสดานำอริยสาวกจำนวน ๑,๐๐๗ องค์ มีอุรุเวลกัสสปะเป็นประธาน ไปประทับที่อัฏฐิวันใกล้นครราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารพร้อมด้วยพราหมณ์และคหบดีแสนสองหมื่นคนเป็นราชบริวารมาเฝ้า พระอุรุเวลกัสสปะแสดงตนให้ที่ประชุมรู้ว่าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ต่อจากนั้นพระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมเทศนาเรื่อง อริยสัจสี่ โปรดพระเจ้าพิมพิสารและราชบริวารแสนหนึ่งหมื่นได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นพระโสดาบัน ส่วนอีกหนึ่งหมื่นเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพุทธศาสนาตลอดไป

❖ โปรดสิงคาลกมาณพซึ่งไหว้ทิศทั้งหกอยู่

พระบรมศาสดาเสด็จทรงรับบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้เห็นสิงคาลกมาณพไหว้ทิศทั้งหกอยู่ มีผ้าเปียกผมเปียก ได้ตรัสถามทราบว่าทำตามบิดาสั่งไว้ จึงแสดงธรรมโปรดให้ละการกระทำเรื่องดังกล่าว และให้ละเว้นอบายมุข มิตรแท้มิตรเทียม แล้วแสดงความหมายของทิศทั้งหกตามแนวทางของพระพุทธธรรมว่า หนึ่งทิศเบื้องหน้าคือมารดา บิดา ทิศเบื้องขวาคือครู อาจารย์ ทิศเบื้องหลังคือบุตร ภรรยา ทิศเบื้องซ้ายคือมิตรสหาย ทิศเบื้องล่างคือผู้รับใช้ ทิศเบื้องบนคือนักบวช พร้อมทั้งสั่งสอนให้ปฏิบัติตนต่อบุคคลทั้งหกประการ

❖ พระอัสสชิเถระโปรดอุปติสสะ

เมื่อพระพุทธองค์ทรงเทศนาโปรดพระเจ้าพิมพิสารแล้ว ได้เสด็จไปประทับอยู่ในเวฬุวันวิหาร พระอัสสชิเถระซึ่งเป็นองค์หนึ่งในปัญจวัคคีย์ ได้เดินทางประกาศพระศาสนาจนถึงเมืองราชคฤห์ และในตอนเช้าได้เข้าไปบิณฑบาตในเมือง

นักบวชหนุ่มผู้แสวงธรรมชื่ออุปติสสะเป็นบุตรนางสารีพราหมณี ได้พบพระอัสสชิเถระในกรุงราชคฤห์ เกิดความเลื่อมใสในใบหน้าและผิวพรรณ กิริยามารยาทบ่งถึงความสงบเยือกเย็น จึงเข้าไปถามพระคุณเจ้าว่าเป็นศิษย์ของใคร และผู้เป็นอาจารย์สอนธรรมอย่างไร พระอัสสชิเถระตอบว่า เป็นศิษย์ของมหาสมณะศากยะบุตร และแสดงคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยสรุปว่า ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุ พระตถาคตเจ้าตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้นและ

ความดับแห่งเหตุของธรรมเหล่านั้น อุปติสสะได้ฟังเกิดดวงตาเห็นธรรมกระจ่างแจ้งโดยทันที

❖ โปรดอุปติสสะและโกลิตะพร้อมคณะ ๒๕๐ คน

อุปติสสะนมัสการลาไปชวนเพื่อนผู้ชื่อโกลิตะ บุตรนางโมคคัลลีพราหมณี พากันชักจูงศิษย์ร่วมสำนักเดิม ๒๕๐ คน ลาอาจารย์เดิมคือ สัญชัยปริพาชก มาเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนา ณ ที่นั้น ปริพาชก ๒๕๐ คน ได้บรรลุอรหัตตผลทั้งหมด โกลิตะนั้นบรรลุโสดาปัตติผล ได้ดวงตาเห็นธรรมตั้งแต่ได้ฟังอุปติสสะเล่าถึงคำสอนของพระอัสสชิ อุปติสสะบวชแล้วชื่อว่าพระสารีบุตร บรรลุพระอรหันต์หลังจากนั้นครึ่งเดือน ส่วนโกลิตะบวชแล้วได้ชื่อว่าพระโมคคัลลานะ บรรลุพระอรหันต์ก่อนพระสารีบุตร ๘ วัน จากนั้นพระบรมศาสดาได้ตั้งพระสารีบุตรเถระเป็นอัครสาวกเบื้องขวา ตั้งพระโมคคัลลานะเป็นอัครสาวกเบื้องซ้ายตั้งแต่กาลบัดนั้น

❖ พระเจ้าสุทโธทนะส่งอำมาตย์ไปกราบทูลเสด็จยังนครกบิลพัสดุ์

พระเจ้าสุทโธทนะ พระพุทธบิดาได้ทราบข่าวพระราชโอรสสำเร็จพระสัมมาสัมโพธิญาณก็ทรงปีติโสมนัส แล้วส่งอำมาตย์และบริวารเป็นคณะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ณ เวฬุวันวิหาร พระเจ้าพิมพิสารสร้างถวายเป็นวัดแรกในนครราชคฤห์ กราบทูลอาราธนาให้เสด็จกลับไปยังนครกบิลพัสดุ์ ซึ่งห่างกันราว ๖๐ โยชน์ ทั้งคณะได้ฟังธรรมจากพระองค์ได้สำเร็จพระอรหันต์ขอบวชเป็น

ภิกษุสงฆ์หมด ไม่ได้ทูลเชิญเสด็จเลย แลพระเจ้าสุทโธทนะส่งอำมาตย์และคณะไปอีก เป็นเช่นนี้ถึง ๙ ครั้ง แต่ละครั้งฟังธรรมแล้วได้ดวงตาเห็นธรรมขอบวชเป็นภิกษุสงฆ์ทั้งสิ้น จนครั้งสุดท้ายจึงได้ส่งกาฬุทายีอำมาตย์ผู้ใหญ่และคณะไป โดยอนุญาตให้บวชได้ตามที่ทูลขอล่วงหน้า กาฬุทายีกับบริวารได้ฟังธรรมสำเร็จเป็นพระอรหัตตผลและบวชเป็นภิกษุได้ ๘ วัน จึงเชื้อเชิญนมัสการพระบรมศาสดาเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์พร้อมภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่รวมได้สองหมื่นองค์โดยประมาณ

❖ โปรดพระเจ้าสุทโธทนะพุทธบิดา

ก็แลพอรุ่งเช้าขึ้นหลังจากวันเสด็จถึงนครกบิลพัสดุ์ พระบรมศาสดาได้นำพระอรหันต์สาวกสองหมื่นออกรับบิณฑบาตตามถนน เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะทรงทราบข่าวโจษจันก็รีบเสด็จพระราชดำเนินไปขอร้องและตรัสพ้อว่าทำให้พระองค์อัปยศด้วยการเที่ยวขอทานเช่นนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่าตั้งแต่พระตถาคตบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้วก็สิ้นสุดความเป็นกษัตริย์ แล้วเริ่มต้นพุทธวงศ์และอันมีประเพณีการบิณฑบาตสืบสายกันมาตลอด แล้วแสดงธรรมโปรดพระเจ้าสุทโธทนะได้บรรลุโสดาปัตติผล

วันรุ่งขึ้นและวันถัดไปทรงแสดงธรรมะให้พุทธบิดาบรรลุสกทาคามีผล และอนาคามีผลโดยลำดับ

❖ โปรดนางปชาบดีโคตมีและพระนางยโสธรา พร้อมพระญาติวงศ์ได้ดวงตาเห็นธรรม

ก็แลในการเสด็จเยือนนครกบิลพัสดุ์ครั้งนั้น พระบรมศาสดาได้โปรดประทานพระธรรมเทศนาแก่บรรดาพระญาติวงศ์ ข้าราชบริพารของพระพุทธบิดา และชาวเมืองอีกเป็นจำนวนมาก ให้บรรลุคุณธรรมในพระพุทธศาสนาตามควรแก่วาสนาบารมีที่ได้สั่งสมมา พระนางปชาบดีและพระนางยโสธราได้บรรลุโสดาปัตติผล ส่วนราหุลกุมารนั้น พระบรมศาสดาโปรดให้พระสารีบุตรจัดการบรรพชาเป็นสามเณรให้ สำหรับนันทกุมารผู้เป็นพุทธอนุชาประสูติแต่พระนางปชาบดี ได้บวชเป็นภิกษุสืบต่อไป

❖ พระพุทธกิจ ๕ ประจำวันของพระองค์

พุทธกิจของพระองค์ประจำวันค่อนข้างสม่ำเสมอตลอดระยะเวลา ๔๕ ปี ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจาริกสั่งสอนมหาชน อาจกล่าวได้โดยสังเขปได้ดังนี้ คือ

ตื่นจากบรรทมก่อนรุ่งสางเสด็จไปรับบิณฑบาตตามหมู่บ้าน บางครั้งอาจรับอาราธนาฉันตามบ้านเรือน ซึ่งเป็นโอกาสที่จะได้แนะนำแนวทางปฏิบัติในชีวิตให้แก่ชาวบ้าน เมื่อเสด็จกลับยังอาราม ประทับพักผ่อนสักครู่มีการประชุมสงฆ์เพื่อแสดงธรรม ต่อจากนั้นโปรดประทานบทธรรมที่เหมาะสมแก่ภิกษุสงฆ์บางรูปเป็นราย ๆ ไป

ในตอนบ่ายใกล้เย็น ประชาชนทั้งใกล้ทั้งไกลจะมาเฝ้าเพื่อฟังธรรม อันมีความงดงามไพเราะทุกส่วนและมีความกระจ่าง

แจ่มชัดเปิดเผยให้เห็นแง่มุมต่าง ๆ ของชีวิต เป็นแนวทางในการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เมื่อได้ฟังแล้วเกิดความอิ่มใจทุกคนเกิดความเชื่อมั่น ยึดเอาพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์เป็นหลักที่พึ่งตลอดชีวิต

เมื่อถึงยามค่ำ หลังจากทรงนั่งมาตลอดวัน พระผู้มีพระภาคเสด็จเดินจงกรม หลังจากนั้นแสดงธรรมแก่ที่ประชุมสงฆ์ ครั้นตกดึกบรรดากษัตริย์และตระกูลเจ้าครองนครต่าง ๆ จะมาเฝ้าเพื่อทูลถามปัญหาต่าง ๆ เป็นสิ่งที่มีคุณค่าได้นำไปใช้ในชีวิตประจำวัน ตอนมัชฌิมยามพระองค์ทรงพักผ่อนพระวรกาย ตอนปัจฉิมยามพระองค์ทรงตอบปัญหาเทวดา ใกล้รุ่งสางพระองค์ทรงส่องญาณดูสัตว์โลก ผู้ใดจะเข้าข่ายได้ดวงตาเห็นธรรม จะได้เสด็จไปโปรด

❖ โปรดพระประยูรญาติทั้งสองฝ่ายแย่งน้ำที่แม่น้ำโรหิณี

พระผู้มีพระภาคเสด็จเยือนนครกบิลพัสดุ์เป็นครั้งที่สองเพื่อเยี่ยมพระพุทธบิดาที่ประชวรหนัก ขณะไปถึงนั้นเกิดภัยธรรมชาติฝนไม่ตกตามฤดูกาล น้ำในแม่น้ำโรหิณีแห้งขอดลง เป็นเหตุให้เกิดพิพาทแย่งน้ำ ระหว่างชาวศากยะกับชาวโกลิยะ โดยกองทัพทั้งสองฝ่ายตั้งประจันหน้ากันอยู่คนละฝั่งน้ำโรหิณี พร้อมที่จะทำสงครามกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จประทับริมฝั่งน้ำท่ามกลางกองทัพทั้งสอง และแสดงธรรมโปรดให้ละความโกรธแค้นและประนีประนอมกันเพื่อแก้ไขปัญหาโดยสันติวิธีเป็นผลสำเร็จ

❖ พระเจ้าสุทโธทนะประชวรหนัก

พระเจ้าสุทโธทนะประชวรหนัก เกิดทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า พระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระอานนท์เถระเจ้า และพระราหุล เสด็จไปเยี่ยมและตั้งพระหทัยอธิษฐานจิตบำบัดโรคาพาธให้ผ่อนคลายลง แล้วพระบรมศาสดาแสดงธรรมโปรดให้พุทธบิดาบรรลุอรหัตตผล พระเจ้าสุทโธทนะทรงพิจารณาเห็นว่า พระองค์เองหมดพระชนมายุเท่านั้น จึงทูลลาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและลาพระบรมวงศ์ทั้งปวงแล้วเสด็จนิพพานไปกาลนั้น

❖ อนุญาตให้นางปชาบดี บวชเป็นภิกษุณี ครั้งแรก

พระนางปชาบดีโคตมี ผู้เคยรับเลี้ยงพระกุมารสิทธัตถะเหมือนพระโอรสของตน ตั้งแต่เมื่อพระนางเจ้าสิริมหามายาราชเทวีสิ้นพระชนม์ พระกุมารประสูติได้ ๗ วัน ต่อมาภายหลังได้เกิดมีศรัทธาในพระพุทธศาสนามากจนปรารถนาจะบวชเป็นภิกษุณี พระนางปชาบดีกราบทูลวอนขอบรรพชาอุปสมบทกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่สำเร็จสามครั้ง จึงพานางกษัตริย์ศากยะวงศ์ที่ปรารถนาจะบวชเช่นกันปลงผมนุ่งห่มกาสาวพัสตร์ ไปยืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูศาลาที่ประทับพระบรมศาสดา พระอานนท์ออกมาพบไต่ถามทราบความแล้วรับเป็นภาระกราบทูลขอประทานอุปสมบทให้ ส่วนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตั้งเงื่อนไขให้รับปฏิบัติเข้มงวด ๘ ประการ ถ้าทำได้ก็จะทรงอนุญาตให้บวช พระนางทรงรับทุกประการ จากนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงโปรดประทานบรรพชาอุปสมบทให้พระนางทั้งหมดแต่นั้นเป็นต้นมา

❖ พระนางมาคันธิยาว่าจ้างให้คนไปด่าทอพระพุทธเจ้า

สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระสงฆ์สาวก เสด็จประทับในกรุงโกสัมพี พระนางมาคันธิยามเหสีองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทน ว่าจ้างชาวเมืองที่ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ให้คอยตามด่าพระพุทธเจ้า พระนางผู้นี้ผูกอาฆาตในพระองค์ ในกาลครั้งหนึ่งที่ผ่านมา บิดาของนางได้นำนางไปถวายแด่พระพุทธเจ้าเพื่อเป็นผู้รับใช้ เพราะนางเป็นผู้ที่มีผิวพรรณงดงามเป็นที่เลื่องลือในสมัยนั้น พอบิดาของนางเห็นพระองค์มีผิวพรรณงามเปล่งปลั่ง จึงคิดว่าบุรุษผู้นี้สมควรเป็นคู่ครองแห่งบุตรสาวตน จึงมอบบุตรสาวให้ แต่พระองค์มิได้รับตามเจตนา จากนั้นนางมีความโกรธแค้นผูกใจเจ็บไว้ พอมีโอกาสก็ทำตามความตั้งใจ ส่วนพระอานนท์เกิดความรำคาญที่มีคนตามด่าเช้าเย็น จึงได้กราบทูลให้พระศาสดาเสด็จหลีกออกจากเมืองโกสัมพี เพื่อระงับความยุ่งยาก พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสถามพระอานนท์ว่า อานนท์ หากไปที่อื่นแล้วเขายังด่าอีกเธอจะไปไหน พระอานนท์ทูลว่าไปที่อื่นอีก พระองค์ทรงตรัสถามอีกว่า เมื่อเขาด่าอีกเล่าอานนท์ จะไปไหน พระอานนท์ทูลตอบว่าไปที่อื่นอีก ที่สุดพระองค์ไม่เสด็จ และตรัสสอนว่า อานนท์เมื่อมีปัญหาก่อนจากไปควรแก้เสียก่อน และทรงพยากรณ์ว่าคงไม่เกินเจ็ดวัน ความยุ่งยากคงหมดสิ้นไป ที่สุดนางมาคันทิยาได้สร้างกรรมหลายอย่าง หลังจากจ้างคนด่าทอพระพุทธเจ้าแล้วยังวางแผนเผาปราสาทของพระชายาหลวงพระเจ้าอุเทน พอพระเจ้าอุเทนรู้ว่าเป็นแผนการของนางมาคันทิยา จึงสั่งให้เขาเอานางพร้อมบริวารที่วางแผนด้วยกัน ประหารชีวิตทั้งหมดในกาลบัดนั้น สมกรรมที่นางทำเอาไว้

❖ เสด็จจำพรรษาชั้นดาวดึงส์เพื่อโปรดพุทธมารดา

ในลำดับนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงพระดำริว่า ควรเสด็จขึ้นจำพรรษาดาวดึงส์สุราลัยเทวโลก เพื่อแสดงธรรมโปรดพุทธมารดาแทนข้าวป้อนน้ำนม อันพระองค์มีต่อเราตถาคต ในอดีตชาตินับไม่ถ้วน จากนั้นขุนเขาชิเนรุราชก็น้อมลงมารับพระบาทดำเนิน ๓ ย่าง ส่องวิถีทางอากาศกำหนดได้ ๖๘ โยชน์ แล้วทรงนิชการเหนือบันฑุกัมพลศิลาอาสน์ ภายใต้ธงชัยเฉลิมดาวดึงส์เทวโลก จากนั้นจอมอมรินทราธิราชก็ประกาศก้องไปทั่วจักรวาลเป็นการให้ข่าวทวยเทพทั้งหลาย ว่าพระพุทธองค์ทรงเสด็จมาเทวสถานทิพย์ในวันนี้ ส่วนสมเด็จพระบรมครูทรงมีพระหฤทัยให้พระพุทธมารดามาสู่ที่นั้น พระองค์ได้ทอดพระเนตรในเทพนิกรมิได้ทัศนาเห็นพระชนนี จึงตรัสถามท้าวโกสีย์ว่าพระมารดาตถาคตอยู่ที่ใด ทันใดนั้นท้าวโกสีย์ถวายอภิวาทบรมครูแล้วเสด็จขึ้นไปสู่ดุสิตเทวโลกถึงทิพยพิมานพระสิริมหามายาเทพบุตรแล้วก็น้อมอภิวันท์ทูลเชิญเสด็จ บัดนี้พระบรมโลกนาถเสด็จสู่ทิพย์แห่งข้าพระองค์ ทรงสถิตคอยท่านพระแม่เจ้า จะมาโปรดประทานพระธรรมเทศนาแก่ข้าพระพุทธเจ้าเหล่าเทพบรรษัททั้งปวง เมื่อพระมหามายาเทวีได้ทรงทราบ ก็มีพระทัยแผ่ด้วยปีติปราโมทย์แล้วรีบเสด็จลงจากดุสิตสถานพร้อมบริวารหนึ่งพันมาสู่นิพดาวดึงส์ ครั้นถึงก็เข้าสู่สำนักพระมุนีนาถ ยอพระกรอภิวาทแล้วทรงสถิตในที่อันควร แล้วปรารภว่าพระนางมิได้เสียทีที่ทรงพระครรภ์ของผู้มีบุญประกอบประโยชน์ล้ำเลิศเห็นปานดังนี้ ส่วนพระชินสีห์มีพระหทัยสนองพระคุณพระชนนี จึงทูลพระพุทธปรารภว่าพระคุณ

แห่งมารดาอันทำไว้แต่ตถาคตนี้ยิ่งใหญ่สูงสุด ซึ่งคณาหาประมาณมิได้ จากนั้นพระมุนีก็แสดงพระธรรมเริ่มต้นตั้งแต่พระคัมภีร์ พระอภิธรรมสังคิณีนั้นไป โดยอาทินัยว่าอกุสสะลาธัมมา อพยากตาธัมมา แลประกอบด้วยพระธรรมขันธ์หกพันห้าร้อยพระองค์ ตรัสเทศนาอยู่ ๑๒ วันจึงจบ เทพเจ้าบรรลุมรรคผลประมาณเจ็ดโกฏิ ลำดับนั้นก็ตรัสเทศนาคัมภีร์พระธาตุกถา โดยมีสังคะโห อะสังคโหเป็นอาทิ ประดับด้วยพระธรรมขันธ์เจ็ดพัน เทศนาอยู่หกวันจึงจบ เทพเจ้าบรรลุมรรคผลประมาณหกโกฏิ จากนั้นตรัสเทศนาคัมภีร์พระบุคคลบัญญัติสืบไป ประดับด้วยพระธรรมขันธ์ห้าพันหกร้อย ตรัสเทศนาอยู่หกวันจึงจบ เทพเจ้าบรรลุมรรคผลประมาณหกโกฏิ และแล้วเมื่อกำหนดรวมทั้งหมด ทวยเทพทั้งหลายได้มรรคผลเป็นจำนวนทั้งสิ้นแปดสิบโกฏิ ส่วนพระพุทธมารดาสิริมหามายาเทพบุตรพร้อมทั้งบริวารหนึ่งพันได้บรรลุพระโสดาปัตติผลบริบูรณ์กาลบัดนั้น โดยครบถ้วนประมวลได้ ๓ เดือนเป็นอาทิ

❖ เสด็จลงจากดาวดึงส์เทวโลก

ก็แลกาลเมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเสด็จกระทำปาฏิหาริย์คมนาการสู่ดาวดึงส์เทวโลกครั้งนั้น มหาชนทั้งหลายซึ่งมาสโมสรสันนิบาตอยู่ในที่นั้นก็เล็งแลดูพระพุทธสรีรกายจนหายลับไปในเทวโลก

ครั้นสมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาพระอภิธรรมครบถ้วนไตรมาสแล้ว จนถึงวันมหาปวารณาจึงเสด็จลงสู่เมืองมนุษย์โลก ในกาลครั้งหนึ่งก่อนถึงวันมหาปวารณาอีก ๗ วัน

มหาชนทั้งหลายต่างก็มารวมกันที่บริเวณ ณ มณฑลแห่งประตูทางเข้าเมืองสังฆนคร เพื่อรอนมัสการแด่สมเด็จพระบรมศาสดา ประชาชนทั้งหลายจึงได้กราบอาราธนาแด่พระมหาโมคคัลลานะขึ้นไปกราบอาราธนาพระองค์ เสด็จลงสู่เมืองมนุษย์โดยกำหนดรู้วันที่แน่นอน จากนั้นพระองค์ก็รับสั่งพระมหาโมคคัลลานะว่า "ดูกรโมคคัลลานะเราตถาคตจะเสด็จลงจากเทวสถานในวันเพ็ญเดือน ๑๑ ท่านจงไปบอกกล่าวมหาชนได้รับทราบตามนัยนี้เถิด"

จากนั้นพระมหาโมคคัลลานะก็ยอพระกรอัญชุลีรับพระพุทธฎีกา แล้วกราบถวายบังคมลากลับมาสู่เมืองมนุษย์บอกกล่าวแก่มหาชนตามยุคลบาทนั้น

ครั้นถึงวันอัสสปุรณมีเพ็ญเดือน ๑๑ สมเด็จพระศาสดาทรงปวารณาพระวัสสาแล้ว จึงตรัสบอกแก่สมเด็จอมรินทราว่าดูกรท้าวเทวาธิราช ตถาคตจะลงไปสู่มนุษย์โลกในเวลาวันนี้ ท้าวโกสีย์ก็นฤมิตซึ่งบันไดทิพย์ทั้ง ๓ ลงจากเทวโลก คือบันไดทองอยู่เบื้องขวา บันไดเงินอยู่เบื้องซ้าย บันไดแก้วประดิษฐานอยู่ท่ามกลาง และเชิงบันไดทั้ง ๓ นั้นลงจดพื้นภูมิภาคปฐพี ณ ที่ใกล้เมืองสังกัสสนคร และศีรษะบันไดเบื้องบนจรดยอดเขาพระชิเนรุราช อันเป็นที่ตั้งแต่บันไดเงินนั้นเป็นที่ลงแห่งหมู่พรหมทั้งหลาย อันบันไดแก้วท่ามกลางนั้น เป็นทางแห่งพระสัพพัญญู ก็แลกาลนั้นพระบรมครูสถิตเหนือยอดเขาพระชิเนรุราช อันเป็นที่ตั้งแห่งดาวดึงส์พิภพ ได้ทอดพระเนตรเครื่องสักการบูชาแห่งเทพยดาทั้งหมื่นโลกธาตุ พระองค์เสด็จยืนประดิษฐานระหว่างต้นบันไดในท่ามกลางทวยเทพทั้งหลาย อันแวดล้อมเป็นบริวาร

ในลำดับนั้นพระพุทธชินวร ก็สำแดงปาฏิหาริย์ เป็นการเปิดโลกให้มองเห็นทั่วถึงซึ่งกันและกัน เทวโลก พรหมโลกก็ดี ทวยเทพที่จำเริญ อยู่สวรรค์ชั้นต่าง ๆ ก็ดี มนุษย์โลกทั้งหลายก็ดี ตลอดจนนรกขุมต่าง ๆ แม้กระทั่งอเวจีมหานรก ย่อมแลเห็นซึ่งกันและโดยไม่มีอะไรปิดบังแม้แต่น้อย ทั้งหมื่นโลกธาตุนี้เรียกว่าวันปาฏิหาริย์บันดาลเปิดโลกซึ่งเป็นมหัศจรรย์ปรากฏในกาลครั้งนั้นแล

ในกาลบัดนั้น สมเด็จพุทธศาสดาจารย์ เสด็จพุทธลีลาลงมาโดยลำดับแห่งโสปานมณี จนถึงที่เชิงบันไดแก้วแล้วเสด็จหยุดยืนอยู่ใน ณ ที่นั้น อันปวงมหาชนทั้งหลายอันนับประมาณมิได้ ต่างก็แสดงความดีใจอภิวาทกราบไหว้พระองค์อย่างสมใจที่ไม่ได้เห็นชั่วกาลนาน ถึง ๓ เดือน ขณะนั้นพระธรรมเสนาบดีพร้อมคณะสงฆ์หมู่ใหญ่มาถวายอัญชลีพระโลกนาถเจ้า หลังจากนั้นพระพุทธองค์ก็ทรงแสดงพระโอวาทอันประกอบด้วย สติสัมปชัญญะ เมื่อจบพระสัทธรรมเทศนาอันว่าธัมมาพิสมัย มรรคผลก็ได้บังเกิดแก่บรรษัททั้งหลาย คณาได้ ๓๐ โกฏิ และพระภิกษุ ๕๐๐ ซึ่งเป็นสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรเป็นต้น

❖ โปรดพระเจ้าอชาตศัตรูราชกุมาร

ก็แลพระเจ้าพิมพิสาร มีโอรสชื่อพระอชาตศัตรูราชกุมารในขณะเมื่อยังเยาว์อยู่นั้นได้พระเทวทัตผู้เป็นกษัตริย์วงศ์ศากยะซึ่งบวชเป็นภิกษุแต่มีจิตคิดชั่ว เสี้ยมสอนให้พระเจ้าอชาตศัตรูราชกุมารพยายามปลงพระชนม์ชีพพระราชบิดา เพื่อชิงราชสมบัติมาครองพระเจ้าอชาตศัตรูได้กระทำปิตุฆาตโดยกักขังพระเจ้าพิมพิสารไว้

ให้อดพระกระยาหารจนเสด็จทิวงคต ต่อมาสำนึกบาปเกิดความกลัดกลุ้มอย่างรุนแรง จึงได้ให้หมอชีวกโกมารภัจจ์นำเสด็จมาเฝ้าพระบรมศาสดา พระเจ้าอชาตศัตรูทูลถามถึงหนทางที่จะบรรลุความสงบสุขอย่างแท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสเทศนาว่าสำหรับผู้เคยให้ความรุนแรง ก็จำเป็นต้องวางอาวุธเลิกประหัตประหาร และมีเมตตากรุณาต่อสรรพสิ่งที่มีชีวิต พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเลื่อมใส ก็ปฏิญาณตนเป็นอุบาสก ขอถึงซึ่งพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งตลอดไป

❖ โปรดองคุลีมาล ผู้เข่นฆ่ามนุษย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปโปรดองคุลีมาลผู้เข่นฆ่ามนุษย์มาแล้วเป็นพันคน เพื่อเอานิ้วมาร้อยไว้เป็นพวง โดยแสดงปาฏิหาริย์ให้องคุลีมาลวิ่งตามไม่ทัน เมื่อโจรร้องเรียกให้หยุดก่อน พระบรมศาสดาตอบว่า เราหยุดแล้วจากการทำชั่ว แต่เธอนั้นเองยังไม่หยุดจากการทำลายชีวิตของผู้อื่น เมื่อเข้าใจข้อความในพระธรรมแล้วจึงวางดาบเข้าไปก้มกราบแด่พระบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อขอบวชในพระพุทธศาสนา และติดตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไป ณ พระเชตวัน เขตนครสาวัตถี ได้รับอภัยโทษจากพระเจ้าปเสนทิโกศล ต่อมาภายหลังทำตัวให้หลีกพ้นจากเพื่อน แล้วกระทำความเพียรปฏิบัติธรรมบรรลุอรหัตตผล เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาสืบต่อไป

❖ โปรดนายขมังธนูผู้หลงผิด

พระเทวทัตเป็นพวกวงศ์กษัตริย์ที่ออกบวชในพระพุทธศาสนา แม้เป็นผู้ฉลาดแต่มีจิตใจแข็งกร้าวและเห็นแก่ตัว เมื่อได้บวชเป็นภิกษุอยู่มาระยะหนึ่ง พระเทวทัตก็มีจิตริษยาและปรารถนามักใหญ่ใฝ่สูง มีแนวความคิดหลงผิดเป็นอันมาก จึงมีความพยายามปรารถนาจะทำอันตรายแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ชักจูงพระเจ้าอชาตศัตรูราชกุมารร่วมมือเพื่อกระทำการร้าย ครั้งแรกได้ใช้นายขมังธนูไปยิงพระบรมศาสดา แต่พวกนายขมังธนูกลับเกิดมีศรัทธา ไม่ทำอะไรพระองค์ แถมได้ฟังพระธรรมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม บรรลุโสดาปัตติผลกันทั้งหมด

❖ พระเทวทัตสร้างกรรม ทำโลหิตุปบาท

ก็แลครั้งที่สอง พระเทวทัตขึ้นไปคอยอยู่บนภูเขาคิชฌกูฏ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จตามทางขึ้นมา ทันใดนั้นพระเทวทัตก็กลิ้งศิลาก้อนใหญ่ลงมาหวังปลงพระชนม์พระบรมศาสดา แต่มีเพียงสะเก็ดหินที่กระทบกันแตกกระเด็นไปกระทบพระบาท ยังห้อพระโลหิตเท่านั้น ซึ่งก็นับว่าพระเทวทัตพยายามสร้างกรรมอันหนักซึ่งเรียกว่าอนันตริยกรรม เป็นกรรมที่หักห้ามเสียซึ่งสวรรค์นิพพาน

❖ ทรมานช้างนาราคีรีให้หายพยศ

ก็แลครั้งที่สาม เมื่อพระบรมศาสดาพร้อมคณะสงฆ์ออกบิณฑบาตในเวลาเช้า พระเทวทัตสั่งให้ปล่อยช้างพระที่นั่งชื่อนาราคีรี ซึ่งกำลังตกมันดุร้ายออกมาอาละวาดในทางที่พระองค์เสด็จผ่าน พอช้างวิ่งเข้ามาหาพระองค์อย่างรุนแรง พระอานนท์

เถระเจ้าได้ออกไปยืนกั้นช้างนาราคีรีเอาไว้ พร้อมทั้งเอามือแตะที่หัวช้าง ทันใดนั้นช้างได้หมอบลงตรงหน้าแล้วร้องคร่ำครวญน่าสมเพชเวทนา ซึ่งถือว่าพระอานนท์เสี่ยงชีวิตป้องกันพระบรมศาสดาด้วยความกตัญญู จากนั้นพระบรมศาสดาได้ทรงทำให้ช้างหมดพยศและหมอบยอบกายถวายบังคม แล้วค่อยเดินกลับเข้าสู่โรงช้างอย่างสงบเป็นที่น่าอัศจรรย์

❖ โปรดนายจุนทะพร้อมอาหารบิณฑบาตครั้งสุดท้าย

ก็แลครั้งนั้น พระบรมศาสดาพร้อมคณะสงฆ์ ๕๐๐ องค์ทรงเสด็จจากเมืองไพศาลีไปถึงเมืองปาวานครแล้วแวะพักที่สวนมะม่วงของนายจุนทะ ซึ่งอยู่ใกล้กับเมือง ทรงแสดงธรรมเทศนาโปรดนายจุนทะบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว นายจุนทะอาราธนานิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมคณะสงฆ์ รับอาหารบิณฑบาต พอรุ่งขึ้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมคณะสงฆ์เสวยภัตตาหารที่บ้านนายจุนทะแล้วทรงประชวรลงพระโลหิตเกิดทุกขเวทนา แล้วตรัสต่อพระอานนท์ว่า จะเสด็จไปยังเมืองกุสินารา ซึ่งทรงเลือกเป็นที่ปรินิพพาน

❖ ทรงแสดงเหตุสามประการก่อนปรินิพพาน

เหตุที่พระองค์ทรงเลือกเอาเมืองกุสินาราเป็นที่ปรินิพพานนี้ มีเหตุ ๓ ประการคือ

๑. พระองค์จะได้แสดงพระธรรมเรื่องมหาสุทัสสนสูตร ผู้คนทั้งหลายที่ได้ฟังก็จะมีความเชื่อในผลทานการกุศลต่าง ๆ

๒. สุภัททะปริพาชกจะเข้ามาถามปัญหาตถาคต เมื่อตถาคตวิสัชนาจบลงก็จะขอบรรพชาอุปสมบท บวชแล้ว

เรียนกรรมฐานและพลันจะได้บรรลุอรหัตตผล ได้ชื่อว่าปัจฉิมสาวกองค์สุดท้าย

๓. โทณพราหมณ์คณาจารย์จักได้ห้ามปรามระงับเสียซึ่งความยุทธวิวาท และจะได้แจกสารีริกธาตุแก่กษัตริย์ทั้งปวง

ก็แลพระองค์ทรงพิจารณาเห็นเหตุสามประการนี้ จึงได้อุตสาหะเสด็จมาถึงเมืองกุสินารานคร เพื่อกำหนดเอาเป็นสถานที่ปรินิพพาน

❖ เสด็จเมืองไพศาลีครั้งสุดท้าย

ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา เสด็จเมืองไพศาลีพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป หลังจากพระพุทธองค์ทรงเสด็จเมืองไพศาลีเป็นครั้งสุดท้าย บรรดาชาวเมืองไพศาลีต่างก็รู้ตัวดีว่าพระพุทธองค์เสด็จเป็นครั้งสุดท้าย และเขาเหล่านั้นจะไม่ได้ฟังโอวาทจากพระพุทธองค์อีกเลย ต่างคนต่างร้องไห้ ต่างคนต่างตีอกชกตัว พระจอมมุนีประทานเทศนาให้เขาเหล่านั้นคลายโศก โดยทรงให้ระลึกถึงโอวาทที่เคยประทานไว้ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นแล้วสิ่งนั้นย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา การหน่วงเหนี่ยวคร่ำครวญย่อมไม่เป็นการบังอาจสิ่งที่จะแตกดับไม่ให้แตกดับได้ และแล้วพระพุทธองค์ก็เสด็จออกจากเมืองไพศาลี ทรงยืนอยู่ ณ ประตูเมืองครู่หนึ่ง ผินพระพักตร์ทอดพระเนตรเมืองไพศาลีเป็นครั้งสุดท้าย

❖ พระพุทธองค์ทรงแสดงนิมิตโอภาสแก่พระอานนท์

จากนั้นพระพุทธองค์ทรงดำเนินด้วยพุทธลีลาไปสู่ปาวาเจดีย์พร้อมพระอานนท์และพระภิกษุสงฆ์ จากนั้นพระพุทธองค์ทรงปลงอายุสังขาร พระพุทธองค์ทรงเสด็จถึงปาวาเจดีย์ ประทับใต้ต้นไม้ซึ่งมีเงาครึ้มต้นหนึ่ง ตรัสกับพระอานนท์ว่า อานนท์ ผู้อบรมอิทธิบาท ๔ มาอย่างดีแล้วทำจนแคล่วคล่องแล้วอย่างเรานี้ ถ้าปรารถนาจะมีชีวิตอยู่ถึงหนึ่งกัปก็สามารถจะมีชีวิตอยู่ได้ สมเด็จพระบรมโลกนาถตรัสดังนี้ถึงสามครั้ง แต่พระอานนท์ก็ทรงเฉยมิได้ทรงเฉลียวพระทัย มิได้ทูลอะไรเลย ความวิตกกังวลและเศร้าของท่านมีมากเกินไป จนปิดบังดวงปัญญาของท่านเสียจนหมดสิ้น ความจงรักภักดีอย่างเหลือล้นที่ท่านมีต่อพระบรมศาสดานั้น บางทีก็ทำให้ท่านลืมเฉลียวถึงความประสงค์ของผู้ที่ท่านจงรักภักดี ปล่อยโอกาสทองนั้นให้ล่วงไปอย่างน่าเสียดายจริง ๆ

❖ พระองค์ทรงปลงอายุสังขาร หมื่นโลกธาตุแปรปรวน

เมื่อเห็นพระอานนท์เฉยอยู่ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า "อานนท์เธอไปพักผ่อนเสียเถิด เธอเหนื่อยมากแล้ว แม้ตถาคตก็จะพักผ่อนเหมือนกัน" พระอานนท์จึงหลีกไปพักผ่อน ณ โคนต้นไม้อีกต้นหนึ่ง หลังจากนั้นพระพุทธองค์รำพึงรำพันว่า ตราบใดคำสอนของพระพุทธองค์ยังไม่ขจรขจายไปทุกทิศทุกทาง เหล่าพุทธบริษัทยังเข้าใจคำสอนไม่มากหลาย ตราบนั้นพระพุทธองค์จะไม่ปรินิพพาน ก็แลบัดนี้พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์แพร่หลายเพียบพร้อมแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ฉลาดสามารถพอที่จะดำรง

พรหมจรรย์ ศาสโนวาทของพระองค์แล้ว เป็นการสมควรแล้ว พระองค์จะเข้าสู่มหาปรินิพพาน ทรงดำริดังนี้แล้ว จึงทรงปลงพระชนมายุสังขาร คือตั้งพระทัยแน่วแน่ว่า พระองค์จะทรงปรินิพพานในวันวิสาขปุรณมี คือวันเพ็ญเดือน ๖

จากนั้นโลกธาตุทั้งหลายเกิดแปรปรวนหวั่นไหว มหาปฐพีเกิดสั่นสะเทือนเหมือนเขาขึงหนังสัตว์ไว้แล้วตีด้วยไม้ท่อนใหญ่ก็ปานนั้น รุกขสาขาก็หวั่นไหวกวัดแกว่ง ประหนึ่งว่ากุมารีนางน้อยไหวหวั่นพรั่นพรึงประดุจดังมารดาจากไปจนสลบแน่นิ่ง

ณ เบื้องบนท้องฟ้าสีคราม กลายเป็นแดงเข้มดุจเสือรำแพน ปักษาชาติร้องระงมลั่นไพร เสมือนประกาศว่าพระผู้ทรงมหากรุณากำลังจะจากไปในไม่ช้านี้ พระอานนท์สังเกตเห็นโลกธาตุแปรปรวนประหลาดจึงเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ทูลถามว่า "พระองค์ผู้เจริญ โลกธาตุนี้วิปริตแปรปรวนผิดปรกติไม่เคยมีไม่เคยเป็น ได้เป็นแล้วเพราะเหตุอะไรหนอ พระเจ้าข้า" พระพุทธองค์ตรัสว่า "อานนท์อย่างนี้แหละ คราใดที่ตถาคตประสูติ ตรัสรู้ หมุนธรรมจักร ปลงอายุสังขารและปรินิพพาน คราครั้นนั้นย่อมมีเหตุการณ์วิปริตอย่างนี้เกิดขึ้น" พระอานนท์ทราบว่าบัดนี้พระตถาคตได้ปลงอายุสังขารเสียแล้ว ความสะเทือนใจว้าเหว่ประดังขึ้นมา อัสสุชลธาราไหลหลั่งเหลือที่จะห้ามหักไว้ได้เพราะความจงรักภักดีเหลือประมาณ ที่ท่านมีในพระเชษฐภาดา ท่านหมอบลงที่พระบาทพระองค์แล้วทูลว่า "ข้าแต่ท่านผู้ประเสริฐ ขอพระองค์อาศัยความกรุณาในข้าพระองค์และหมู่สัตว์ จงดำรงพระชนม์ชีพต่อไปอีกเถิด อย่าพึงด่วนปรินิพพานเลย" กราบทูล

เท่านี้แล้วพระอานนท์ก็ไม่ได้กราบทูลอะไรอีก เพราะโศกาดูร ท่วมท้นหทัย "อานนท์เอ๋ย" สมเด็จพระศาสดาตรัสพร้อมทั้งทอดพระเนตรพระพักตร์อย่างสุดใจ มีแววแห่งความเด็ดเดี่ยวฉายออกมาทางพระเนตรและพระพักตร์ "เป็นไปไม่ได้ที่จะให้ตถาคตกลับใจ ตถาคตจะต้องปรินิพพานในวันเพ็ญแห่งวิสาขะ อีก ๓ เดือนข้างหน้านี้อานนท์ เราได้แสดงนิมิตโอภาสอย่างแจ่มแจ้งแล้วแก่เธอ พอเป็นนัยมาไม่น้อยกว่า ๑๖ ครั้ง แล้วอย่างเรานี้มีอิทธิบาทภาวนาที่อบรมมาด้วยดี ถ้าประสงค์จะอยู่ ๑ กัปก็พออยู่ได้ แต่เธอหาเฉลียวใจไม่ มิได้บอกเราเลย เราได้ตั้งใจไว้ว่าในคราวก่อนนี้ถ้าเธอทูลให้เราอยู่ต่อไป เราจะห้ามเธอเสีย ๒ ครั้ง พอเธอทูลครั้งที่ ๓ เราจะรับอาราธนาของเธอ แต่บัดนี้ช้าไปเสียแล้ว เราไม่อาจกลับใจได้อีก" สมเด็จพระบรมศาสดาหยุดอยู่ครู่หนึ่ง ตรัสต่อไปว่า

❖ พระสารีบุตรได้สำเร็จพระอรหันต์

อานนท์ เธอยังจำได้ไหมครั้งหนึ่ง ณ ภูเขาซึ่งมีลักษณะยอดเหมือนนกแร้ง อันได้นามว่า คิชฌกูฏ ณ ภูเขานี้มีถ้ำอันขจรนาม ชื่อสุกรขาตา ที่ถ้ำนี้เองสาวกผู้เลื่องลือว่าเลิศทางปัญญาของเราคือสารีบุตร ได้ถอนตัณหานุสัยโดยสิ้นเชิง เพียงเพราะฟังคำที่เราสนทนากับหลานชายของเธอ ผู้มีนามว่า ทีฆานะขะ (เพราะไว้เล็บยาว) เมื่อสารีบุตรมาบวชในสำนักของเราแล้ว ทีฆานะขะเที่ยวตามหาลุงของตนเอง มาพบลุงของเขาคือสารีบุตรถวายงานพัดเราอยู่ เขาถึงพูดเปรย ๆ เป็นเชิงกระทบกระเทียบว่า

พระโคดมทุกสิ่งทุกอย่างข้าพเจ้าไม่พอใจหมด ซึ่งรวมความว่าเขาไม่พอใจเรา เราจึงตอบเขาไปว่าเธอคงไม่น่าพอใจความคิดเห็นของเธอเสียด้วย

❖ พระองค์แสดงนิมิตโอภาสแก่พระอานนท์ ครั้งที่ ๒

อานนท์เราได้แสดงธรรมอื่นอีกเป็นอเนกปริยาย สารีบุตรถวายงานพัดไปฟังไป จนจิตของเธอนั้นหลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวง อานนท์เอย ณ ภูเขาคิชฌกูฏดังกล่าวนี้ เราเคยพูดกับเธอว่าคนอย่างเราถ้าจะอยู่ไปอีก ๑ กัปหรือเกินกว่านั้นก็พอได้ แต่เธอหารู้ความหมายแห่งคำที่เราพูดไม่ อานนท์ต่อมาที่โครตนิโครตที่เขาสำหรับทิ้งโจรที่ถ้ำสัตตบรรณ ใกล้เวพาระบรรพตใกล้เขาอิสิคิริซึ่งเลื่องลือมาแต่โบราณกาลว่าเป็นที่อยู่อาศัยของพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นอันมาก เมื่อท่านเข้าไปที่นั้นแล้ว ไม่มีใครเห็นท่านออกมาอีกเลย ซึ่งกล่าวขานกันว่าอิสิคิริหรือภูเขากลืนกินฤาษีใกล้ป่าสีตะวัน ที่ตะโปธารามที่เวฬุวันสวนไผ่อันร่มรื่นของจอมเสนาแห่งแคว้นมคธ ที่สวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจจ์ ที่มัททกุฅมิกขทายวัน ทั้ง ๑๐ แห่งนี้อยู่ ณ เขตแขวงราชคฤห์

❖ พระองค์ทรงแสดงนิมิตโอภาสแก่พระอานนท์ ครั้งที่ ๓

ต่อมาเราทิ้งราชคฤห์ไว้เบื้องหลังแล้วจาริกสู่เวสาลีนครอันรุ่งเรืองยิ่ง เราก็ให้นัยแก่เธออีกถึง ๖ ครั้ง คือที่อุเทนเจดีย์ สัตตัมพเจดีย์ โคตมกเจดีย์ พหุปุตตเจดีย์ สารันทเจดีย์ และปาวาลเจดีย์เป็นแห่งสุดท้ายคือสถานที่ที่เราอยู่ ณ บัดนี้ แต่เธอก็หาเฉลียวใจไม่ ทั้งนี้เป็นความบกพร่องของเธอเอง แล้วเธอจะ

คร่ำครวญอะไรอีกเล่า อานนท์เอย สังขารอันเป็นเสมือนเกวียนชำรุดเราได้สละแล้ว เรื่องที่จะดึงกลับคืนมานั้นไม่ใช่วิสัยแห่งตถาคต อานนท์เรามิได้ปรักปรำเธอ เธอเบาใจเสียเถิด เธอได้ทำหน้าที่ดีที่สุดแล้ว บัดนี้เป็นการสมควรที่ตถาคตจะจากโลกนี้ไป แต่ยังเหลืออีกถึง ๓ เดือน บัดนี้สังขารของตถาคตเป็นเสมือนเรือรั่วคอยแต่เวลาจะจมลงท้องทะเลเท่านั้น อานนท์เราเคยบอกเธอแล้วมิใช่หรือว่า บุคคลย่อมพรากจากของที่รักที่พึงใจเราธรรมดา หลีกเลี่ยงไม่ได้ อานนท์เอย ชีวิตนี้มีความพลัดพรากเป็นที่สุด สิ่งทั้งหลายมีความแตกดับไปสลายไปเป็นเรื่องธรรมดา จะปรารถนามิให้เป็นในสิ่งที่มันจะเป็นนั้นคงเป็นไปไม่ได้ ทุกสิ่งทุกอย่างมันดำเนินไปสูงสุดสลายตัวอยู่ทุกขณะ

❖ แสดงธรรมโปรดภิกษุตามเสด็จพระองค์

แลแล้วพระจอมไตรศาสดาก็เสด็จไปยังคันธุคามและโภคนครตามลำดับ ในระหว่างนั้นจึงให้โอวาทภิกษุทั้งหลายด้วยพระธรรมเทศนาอันเป็นไปเพื่อโลกุตรธรรม กล่าวคือศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัศนะ เป็นต้นว่าภิกษุทั้งหลาย ศีลนี้เป็นพื้นฐาน เป็นที่รองรับอันยิ่งใหญ่ ประหนึ่งแผ่นดินเป็นที่รองรับและเป็นที่ตั้งทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งที่มีชีวิตและหาชีพมิได้ ผู้มีศีลย่อมอยู่สบาย ศีลนี้เองเป็นพื้นฐานให้เกิดสมาธิ คือความสบายใจ สมาธิย่อมเป็นพื้นฐาน มีอานิสงส์มาก ย่อมเกิดปัญญา กำจัดปัดเป่าสิ่งที่ไม่ดีไม่งามออกจากใจประดุจดังผู้มีศาตราอันคมกริบ แล้วถางป่าให้โล่งเตียนก็ปานนั้น

ปัญญามีสมาธิเป็นรากฐานนั้นย่อมปรากฏดุจดวงไฟใหญ่ กำจัดความมืดมิดได้ฉันใด จิตที่ฟอกแล้วด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมหลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งปวง ภิกษุทั้งหลายบุคคลผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมพบกับปีติปราโมทย์อันใหญ่หลวง

❖ พระพุทธองค์ทรงกระหายน้ำ

ข่าวการปลงอายุสังขารของพระบรมศาสดากระจายไปทั่วมณฑล ประดุจดังบุรุษผู้มีกำลังกระพือผ้าขาวไปทั่วบริเวณอันน้อย บัดนี้สาวกของพระบรมศาสดาทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตรู้สึกว้าเหว่หวั่นไหว และเลื่อนลอย สาวกผู้เป็นปุถุชนไม่อาจอดกลั้นธาราไว้ได้ มีใบหน้าอาบน้ำตาประชุมกันเป็นกลุ่ม ๆ รำพึงรำพันอยู่ว่า พระผู้มีพระภาคจะปรินิพพานเสียแล้ว ส่วนสาวกผู้เป็นอรหันตขีณาสพสิ้นอาสวะแล้วก็ได้แต่ปลงธรรมสังเวช คือความสลดใจตามแบบพระอริยะ ภิกษุรูปหนึ่งมีนามว่า ธัมมาราม คิดว่าอีกสามเดือนข้างหน้า พระตถาคตเจ้าจะปรินิพพาน เราจะบวชในสำนักพระองค์แต่ยังมีอาสวกิเลสอยู่ กระไรหนอเราจะเพียรพยายามเพื่อบรรลุอรหัตตผล ในเวลาพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ คิดแล้วก็หลีกออกจากหมู่คณะเพื่อรีบทำบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนาให้เกิดขึ้น หมู่คณะก็มองว่าไม่มีความอาลัยในสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้นำข้อความนั้นกราบทูลพระพุทธองค์ว่า พระธัมมารามหาความรักความอาลัยกับพระองค์มิได้เลย พระองค์ทรงรับสั่งให้เข้าเฝ้าแล้วถามว่า ธัมมารามเธอไม่อาลัยในตถาคตหรือ หามิได้พระเจ้าข้า ข้าพระองค์รีบทำความเพียรเพื่อบูชา

พระองค์ต่างหากพระเจ้าค่ะ พระองค์จึงเปล่งอุทานออกมาว่า ดีแล้วธัมมาราม หลังจากนั้นพระพุทธองค์ก็นำคณะสงฆ์มุ่งหน้าไปสู่กุสินารานคร ในระหว่างทางพระพุทธองค์ทรงเหน็ดเหนื่อยมากจึงแวะเข้าร่มพฤกษ์ใบหนาต้นหนึ่ง รับสั่งให้พระอานนท์ปูผ้าสังฆาฏิทำเป็นสี่ชั้น อานนท์เราเหน็ดเหนื่อย กระหายน้ำ ขอให้เธอไปนำน้ำมาดื่มพอแก้กระหาย พระอานนท์ทูลพระองค์ว่าเกวียนเป็นจำนวนมากพึ่งผ่านไปสักครู่นี้เอง น้ำยังขุ่นอยู่ไม่สมควรที่พระองค์จะทรงดื่ม ขอให้เสด็จไปดื่มในแม่น้ำตะกุดธานีเถิด มีน้ำใสจืดสนิทดี อย่าเลยอานนท์ พระตถาคตตรัสเป็นเชิงวิงวอน เธอจงรีบไปนำน้ำมาเถิด พระอานนท์จึงถือบาตรของพระตถาคตเจ้าไป เมื่อตักน้ำใส่ในบาตรแล้วน้ำที่ขุ่นอยู่กลายเป็นน้ำใสทันทีเหมือนกระจกเงาฉะนั้น พระอานนท์จึงเอาน้ำไปถวายพระพุทธองค์

❖ พระพุทธองค์พร้อมคณะสงฆ์เสด็จถึงสาลวโนทยาน

พระอานนท์ร้องไห้ สุกรมัททวะให้ผลทันที พระอาการประชวรของพระพุทธองค์น่าวิตกมาก มีพระบังคนเป็นโลหิต แต่ถึงกระนั้นพระองค์ก็ยังเสด็จพระพุทธบาทเปล่าจากปาวานครสู่กุสินารานคร พระองค์หยุดพักหลายครั้งก่อนจะถึงกุสินารา เมื่อถึงแล้วพระพุทธองค์ได้พักผ่อนใต้ต้นไม้สาละทั้งคู่ แล้วตรัสกับพระอานนท์ว่า หลังจากสุดท้ายแห่งราตรีนี้ ตถาคตจะต้องปรินิพพานในระหว่างต้นสาละทั้งคู่ซึ่งโน้มกิ่งเข้าหากัน มีใบใหญ่หนา มีดอกเป็นช่อชั้น ตรัสดังนั้นแล้วจึงนำพระอานนท์ไปสู่ฝั่งน้ำมะกูฏธานที่เสด็จลงเสวยสำราญ ตามพระพุทธอัธยาศัย แล้วเสด็จขึ้นจาก

มะกูฏธานที ไปประทับ ณ อัมพวัน รับสั่งให้พระจุนทะปูผ้าสังฆาฏิเป็นสี่ชั้น แล้วบรรทมด้วยสีหไสยาสน์ แล้วปรารภกับพระอานนท์ว่า นายจุนทะคงจะเสียใจในเมื่อเราปรินิพพานไปแล้ว อย่าเลยอานนท์ บิณฑบาตที่นางสุชาดาถวายก่อนเราจะตรัสรู้ก็ดี บิณฑบาตที่นายจุนทะถวายเราก่อนจะปรินิพพานก็ดี ถือเป็นสิ่งมีอานิสงส์มาก ถ้าผู้ใดจะกล่าวตำนิจุนทะ เธอพึงกล่าวให้เขาเข้าใจตามนี้ และถ้าจุนทะเขาเกิดความกังวลใจ เธอพึงกล่าวปลอบให้เขาคลายกังวลในเรื่องนี้ หลังจากนั้นพระพุทธองค์พร้อมคณะสงฆ์หมู่ใหญ่ก็เสด็จเข้าสาลวโนทยาน คืออุทยานสะพรั่งด้วยต้นสาละ รับสั่งให้อานนท์จัดแท่นบรรทมระหว่างต้นสาละให้หันพระเศียรไปทางทิศอุดร ครั้งนั้นมีบุคคลเป็นอันมากมาจากทิศต่าง ๆ เดินทางมาเพื่อบูชาพุทธสรีระเป็นปัจฉิมกาล แผ่เป็นปริมณฑลกว้างออกไปสุดสายตา พระมหาสมณะเป็นเหตุอันนี้แล้วจึงตรัสกับพระอานนท์เป็นเชิงปรารภว่า อานนท์ พุทธบริษัททั้งสี่ อุบาสก อุบาสิกา ทำสักการบูชาด้วยเครื่องสักการบูชาทั้งหลาย อานนท์ ผู้ใดปฏิบัติบูชาจึงถือว่าเป็นการบูชายอดเยี่ยม กาลก่อนเมื่อออกพรรษาแล้วภิกษุทั้งหลายต่างก็มุ่งหน้ามากราบบูชาพระพุทธองค์อย่างเนืองแน่นแล้วบัดนี้จะให้พระภิกษุสงฆ์เดินทางไปที่ใดพระเจ้าข้า อานนท์ก็จงพากันถือเอาสถานที่ประสูติคือลุมพินีวันสถาน และสถานที่ที่เราตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ คือโพธิมณฑลอุรุเวลาเสนานิคม

สถานที่แสดงธรรมจักรขึ้นเป็นครั้งแรก และสถานที่ที่เราจะปรินิพพาน ณ บัดนี้ คือป่าไม้สาละ นครกุสินารา อานนท์ สถานที่ทั้งสี่นี้ เป็นสังเวชนียสถาน สำหรับให้ระลึกถึงเราและเดินต

ามรอยแห่งเรา ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ในพรหมจรรย์นี้มีสุภาพสตรีเป็นอันมาก เข้ามาเกี่ยวข้องในฐานะต่าง ๆ เป็นมารดาบ้าง เป็นพี่หญิงเป็นน้องหญิงบ้าง เป็นเครือญาติบ้าง เป็นผู้เลื่อมใสในพระรัตนตรัยบ้าง ภิกษุจะพึงปฏิบัติต่อสตรีอย่างไร อานนท์ การที่ภิกษุไม่ดูแลในสตรีเพศเป็นการดีแล้ว ถ้าจำเป็นต้องดูต้องเห็นเล่าพระเจ้าข้า ก็อย่าพูดด้วย อย่าสนิทสนม ถ้าจำเป็นต้องสนทนาด้วยเล่าพระเจ้าข้า ก็จงมีสติไว้-สำรวมอินทรีย์กายวาจาให้เรียบร้อย อย่าให้ความกำหนัดยินดีหรือความใคร่ครอบงำจิตใจได้ อานนท์ เรากล่าวว่าสตรีที่ภิกษุเปิดโอกาสเข้าไปยุ่งเกี่ยวนั้นต้องเป็นมลทินต่อพรหมจรรย์แน่แท้

❖ พระอานนท์กราบทูลข้อปฏิบัติ หลังพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว

จากนั้นพระอานนท์กราบทูลต่อไปว่า เมื่อพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว จะปฏิบัติเกี่ยวกับพระสรีระอย่างไร อย่าเลยอานนท์ เธออย่ากังวลกับเรื่องนี้เลย หน้าที่ของพวกเธอคือการควบคุมตนเองด้วยดี จงพยายามทำความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อนอยู่ทุกอิริยาบถเถิด เรื่องสรีระของเรานั้นเป็นหน้าที่ของคฤหัสถ์เขาจะพิจารณาเอง กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี ที่เลื่อมใสตถาคตก็มีอยู่ไม่น้อย เขาคงทำกันเองอย่างเรียบร้อย พระอานนท์กราบทูลว่า แต่ถ้าเขาถามจะให้ตอบเขาอย่างไร การที่ปฏิบัติต่อจักรพรรดิอย่างไรก็ทำกับสรีระเราอย่างนั้นเถิด ทำอย่างไรพระเจ้าข้า อานนท์ทูลถาม เขาจะพันด้วยผ้าใหม่แล้วซับด้วยสำลี แล้วพันด้วยผ้าใหม่

อีก ทำอย่างนี้ถึง ๕๐๐ ครั้ง แล้วนำไปวางรางเหล็ก ซึ่งเต็มไปด้วยน้ำมันปิดครอบด้วยรางเหล็กเป็นฝา ทำจิตกาธานไม้หอมนานาชนิด เสร็จแล้วถวายพระเพลิง แล้วเชิญพระอัฐิธาตุพระเจ้าจักรพรรดินั้นไปบรรจุเจดีย์ที่ก่อเอาไว้ใกล้ทางสี่แพร่ง ในสรีระของตถาคตพึงทำเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อผู้เลื่อมใสจะได้บูชาและเป็นประโยชน์สุขแก่เขาตลอดกาล และพระองค์พึงแสดงถึงบุคคลควรจะบรรจุพระอัฐิธาตุไว้ในพระสถูป เพื่อเป็นที่สักการบูชาของมหาชนไว้สี่จำพวก

❖ พระอานนท์เศร้าโศกโศกาดูร

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์สาวกและพระมหาจักรพรรดิราช ตรัสแล้วมีพระอาการนิ่งอยู่ พระอานนท์ถอยออกจากที่เฝ้าเพราะความเศร้าสลดสุดที่จะอดกลั้นได้ ท่านไปยืนอยู่ที่ประตูวิหาร มือจับสลัก น้ำตาพรางไหลอาบแก้มแล้วมีเสียงสะอื้นเบา ๆ บัดนี้ เรามีอายุอยู่ในวัยชราแล้ว การจากไปของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนการกระชากดวงใจของเราให้หลุดลอยไป พระองค์ผู้เป็นที่พึ่งของโลกและของข้าพระองค์ เสียงคร่ำครวญออกมาจากเสียงสะอื้น ตั้งแต่บัดนี้ข้าพเจ้าจะไม่เห็นพระองค์อีกแล้ว พระองค์ผู้มีพระมหากรุณาดุจดังห้วงน้ำมาด่วนจากข้าพระองค์ไป ซึ่งข้าพระองค์ยังมีอาสวะอยู่

พระอานนท์คร่ำครวญอย่างน่าสงสาร เมื่อพระอานนท์หายไปนานผิดปรกติ พระศาสดาจึงตรัสถามว่าภิกษุทั้งหลาย พระอานนท์หายไปไหน ไปยืนร้องไห้อยู่ประตูวิหารพระเจ้าค่ะ ไปตาม

พระอานนท์มานี่เถิด อานนท์เข้าสู่ที่เฝ้าด้วยใบหน้าชุ่มด้วยน้ำตา พระบรมศาสดาปลอบใจว่า อานนท์อย่าคร่ำครวญเลย เราเคยบอกเอาไว้มิใช่หรือ บุคคลย่อมพลัดพรากจากของรักของชอบใจเป็นธรรมดา ในโลกไหน ๆ ก็ตามไม่มีอะไรแน่นอนยั่งยืนถาวรเลย สิ่งที่มีการเกิดย่อมมีการดับในที่สุด อานนท์ก็กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประดุจพระจันทร์ ต่อไปนี้ข้าพระองค์จะติดตามผู้ใดเล่า จะให้ข้าพระองค์จัดเตรียมน้ำใช้ น้ำฉันไว้ให้ใครเล่า จะพึงกวาดเสนาสนะที่หลับนอนเพื่อผู้ใดเล่า อนึ่งเวลานี้ข้าพระองค์ก็ยังมีอาสวะอยู่ พระองค์มาด่วนปรินิพพานใครเล่าจะมาเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ กำจัดกิเลสให้หมดสิ้น ข้าพระองค์คงอยู่อย่างว้าเหว่และเดียวดาย เมื่อคำนึงถึงอย่างนี้แล้วสุดที่จะหักห้ามความโศกเศร้าเอาไว้ได้ พระองค์จึงตรัสว่า อานนท์เธอเป็นผู้มีบารมีธรรมที่ได้สะสมมามากแต่ปางก่อน กิจอันใดที่เธอได้ทำกับตถาคตด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เธอได้ทำเรียบร้อยแล้ว ขอให้เธอจงประกอบความเพียรเถิด เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว เธอจะต้องสำเร็จอรหัตตผลในไม่ช้านี้แล้ว จึงเรียกภิกษุทั้งหลายเข้ามาสู่ที่ใกล้ จึงสรรเสริญพระอานนท์นานาประการ จากนั้นพระอานนท์จึงอาราธนาพระพุทธองค์เสด็จไปปรินิพพานที่เมืองใหญ่ เช่นกลางราชคฤห์หรือสาวัตถี จัมปา สาเกต โกสัมพี พาราณสีเป็นต้น พระเจ้าข้า ในนครเหล่านั้นกษัตริย์ พราหมณ์ เศรษฐีมีมาก จะได้ทำพิธีอย่างมโหฬาร อานนท์อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ตถาคตนิพพานไปก็ไปแต่สรีระเท่านั้น ส่วนเกียรติคุณคงยังอยู่ในโลกต่อไป

❖ พระอานนท์ไปแจ้งข่าวให้มัลลกษัตริย์ทั้งหลายทราบ

จากนั้นพระพุทธองค์ก็ให้พระอานนท์ไปแจ้งข่าวการปรินิพพานแก่มัลลกษัตริย์ว่า พระตถาคตเจ้าจะปรินิพพานในช่วงสุดท้ายแห่งราตรีนี้ เมื่อมัลลกษัตริย์ได้สดับข่าวนี้ ต่างก็พากันโศกาดูรทุกข์โศกโทมนัสทับทวี สยายเกศา ยกพระพาหาทั้งสองแล้วคร่ำครวญล้มกลิ้งเกลือกประดุจหนึ่งบุคคลที่เท้าขาด ร่ำไรรำพันถึงพระโลกนาถว่า พระองค์ด่วนปรินิพพานเท่ากับว่าดวงตาของโลกดับลงแล้ว จากนั้นมัลลกษัตริย์ตามพระอานนท์ไปเฝ้าพระศาสดา ณ สาลวโนทยาน พระอานนท์จะให้เข้าเฝ้าเป็นตระกูล ๆ ไป

❖ ปัจฉิมสาวกองค์อรหันต์

ย่างเข้ายามที่สองแห่งราตรี ลมเย็นพัดผ่านมาเป็นครั้งคราวรอบ ๆ สาลวโนทยานเปียกชุ่มไปด้วยอัสสุชลธาราแห่งมหาชนผู้เศร้าสลดสุดประมาณ เขาหลั่งน้ำตาออกมาด้วยความรักและรันทดใจ พระจันทร์วันเพ็ญแห่งเดือนวิสาขมาสโผล่ขึ้นเหนือทิวไม้ทางทิศตะวันออกแล้ว โตเต็มดวงสาดแสงสีนวลใยลงไปสู่อุทยานสาลวันพรมไปทั่วบริเวณมลฑลต้องใบสาละไหวน้อย ๆ ดูงามตาบรรยากาศสวยวิเวกวังเวง แต่ได้ยินอยู่บ้างเสียงสะอื้น จากนั้นมีปริพาชกคนหนึ่งชื่อสุภัททะปริพาชกขอเข้าเฝ้าแห่งองค์พระศาสดาแต่พระอานนท์ห้ามปรามแล้วห้ามปรามอีก จะเป็นการรบกวนพระองค์จนเกินไป ขณะพระองค์ประชวรหนักจะปรินิพพานในยามสุดท้ายแห่งราตรีนี้แน่นอน ท่านอานนท์ สุภัททะไหว้วอนต่อไป โอกาสของข้าพเจ้าเหลือเพียงเล็กน้อย ขอความเอ็นดูอนุญาตให้เข้าเฝ้าองค์พระศาสดาเถิด

พระอานนท์คงทัดทานอย่างเดิม และสุภัททะก็อ้อนวอนครั้งแล้วครั้งเล่าไม่ย่อท้อ จนกระทั่งได้ยินถึงพระบรมศาสดาพระองค์ผู้มีพระมหากรุณาธิคุณไม่มีที่สิ้นสุดรับสั่งกับพระอานนท์ว่า อานนท์ ให้สุภัททะเข้ามาหาเราเถิด ที่สุดสุภัททะปริพาชกก็ได้เข้าเฝ้าสมประสงค์ เขากราบลงใกล้เตียงบรรทมแล้วทูลว่า ข้าแต่พระจอมมุนี ข้าพระองค์ถือเพศเป็นปริพาชกมาไม่นาน ได้ยินกิตติศัพท์เขาเล่าลือเกียรติคุณแห่งพระองค์ แต่ก็หาได้เคยเข้าเฝ้าไม่บัดนี้พระองค์จะดับขันธปรินิพพานแล้ว ข้าพระองค์ขอประทานโอกาสทูลถามข้อข้องใจบางประการเพื่อจะได้ไม่เสียใจภายหลัง "ถามเถิดสุภัททะ" สมเด็จพระบรมศาสดาตรัส พระองค์ผู้เจริญคณาจารย์ทั้งหกคือ ปูรณะ กัสสปะมัคคลิโคศาล อาชิเกตกัมพลปักกุธะ กัจจายสัญไพ เวลัตตบุตร และนิครนถนาฏบุตร เป็นลัทธิที่มีคนนับถือมาก ศาสดาเหล่านี้ยังเป็นพระอรหันต์หมดกิเลสหรือประการใด "เรื่องนี้หรือสุภัททะที่เธอขวนขวายรีบเข้ามาหาเราด้วยความพยายามอย่างยิ่งยวด" สมเด็จพระบรมศาสดาตรัส

พระอานนท์กระวนกระวายเนื่องจากสุภัททะนำเรื่องไร้สาระมารบกวนพระบรมศาสดา ขณะที่พระอานนท์จะเชิญสุภัททะออกจากที่เข้าเฝ้านั้นเอง สมเด็จพระบรมศาสดาก็ตรัสขึ้นว่า "อย่าสนใจเรื่องนั้นเลย เวลานี้โอกาสของเธอและของเรายังเหลือน้อยเต็มทีแล้ว จงถามแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองเถิด" ข้าแต่สมณะเจ้าอย่างนั้นข้าพระพุทธองค์ทรงทูลถามปัญหาสามข้อคือ รอยพระบาทที่อยู่ในอากาศมีอยู่หรือไม่ สมณะภายนอกของพระองค์มีอยู่หรือไม่สังขารที่เที่ยงมีอยู่หรือไม่ "สุภัททะ รอยเท้าในอากาศนั้นไม่มี

ศาสนาใดไม่มีมรรคคือองค์แปด สมณะที่ไม่มีความสงบก็ไม่มีในศาสนานั้น สังขารที่เที่ยงนั้นไม่มีเลย สุภัททะ ปัญหาของเธอมีเท่านี้หรือ" มีเพียงเท่านี้พระเจ้าข้า สุภัททะทูลแล้วนิ่งอยู่ พระพุทธองค์ทรงทราบอุปนิสัยของสุภัททะ จึงตรัสต่อไปว่า "ถ้าอย่างนั้นจงตั้งใจฟังเถิด เราจะแสดงธรรมให้ฟังแต่โดยย่อ ดูก่อนสุภัททะ อริยมรรคประกอบด้วยองค์แปดเป็นหนทางอันประเสริฐสามารถให้บุคคลผู้เดินไปตามทางนี้ถึงซึ่งความสุขสงบเย็นเต็มที่เป็นทางเดินไปสู่อมตะ ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุหรือใคร ๆ ก็ตามอยู่โดยชอบปฏิบัติตามมรรคอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปดนี้โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ สุภัททะฟังพระราชดำรัสนี้แล้วเลื่อมใสทูลขออุปสมบท พระพุทธองค์ตรัสว่า ผู้ที่เคยเป็นนักบวชในศาสนาอื่นมาก่อน ถ้าต้องการบวชในศาสนาของพระองค์จะต้องอยู่ในติตถิยปริวาส คือบำเพ็ญตนทำความดีจนภิกษุทั้งหลายไว้ใจเป็นเวลาสี่เดือนก่อน แล้วจะบรรพชาอุปสมบทได้ อันเป็นประเพณีที่พระองค์ทรงตั้งไว้เป็นเวลานานมาแล้ว สุภัททะตอบว่า เขาพอใจอยู่บำรุงภิกษุสงฆ์ทั้งหลายสักสี่ปี สมเด็จพระบรมศาสดาทรงเห็นความตั้งใจจริงของสุภัททะ ดังนั้นจึงรับสั่งให้พระอานนท์นำสุภัททะไปบรรพชา

❖ สุภัททะบรรพชาเป็นสามเณร

พระอานนท์รับบัญชาแล้วนำสุภัททะไป ณ ที่ส่วนหนึ่ง โกนผมและโกนหนวดแล้วบอกคำอธิษฐานให้แล้วตั้งอยู่ในสรณคมน์และศีล สำเร็จเป็นสามเณรแล้วนำมาเฝ้าสมเด็จพระบรมศาสดา

พระองค์ทรงกรุณาให้สุภัททะอุปสมบทเป็นภิกษุให้สมบูรณ์แล้ว ตรัสบอกกัมมัฏฐานอีกครั้งหนึ่ง สุภัททะภิกษุใหม่มีความตั้งใจอย่างแน่วแน่จะพยายามทำจิตให้เป็นอรหันต์ในคืนนี้ ก่อนพระพุทธองค์ทรงปรินิพพาน จึงออกไปเดินจงกรมอยู่ในที่สงัดแห่งหนึ่ง ในบริเวณสาลวันนั้น สุภัททะภิกษุใหม่พยายามทำความเพียรทั้งคืนจนตลอดราตรี เพื่อบูชาพระบรมศาสดาผู้จะปรินิพพานในปลายปัจฉิมยาม ยามนั้นแม้จะเหน็ดเหนื่อยอย่างไรก็ไม่ย่อท้อ ไม่นานเมฆก้อนใหญ่ก็เลื่อนเข้ามาบังพระจันทร์แต่ไมนานก็คลายออกไป แสงโสมสาดส่องสว่างมาย่อมมีแสงสว่างดังเดิม ทันใดนั้นดวงปัญญาก็พัดพวงขึ้นในดวงใจของสุภัททะภิกษุใหม่ จิตใจใสสะอาดเหมือนพระจันทร์ปราศจากก้อนเมฆฉันนั้น จิตหลุดพ้นจากอาสวกิเลส ตรัสสมุจเฉทปหาน ภิกษุใหม่กลายเป็นพระอรหันต์ในขณะนั้น ก็เลยออกจากที่จงกรมไปกราบทูลเฝ้าพระบาทแห่งพระบรมศาสดาแล้วนั่งอยู่ที่ควร

❖ พระองค์ทรงมอบธรรมวินัยเป็นที่พึ่งของคณะสงฆ์

ขณะพระบรมศาสดานอนสีหไสยาสน์ในระหว่างต้นรังทั้งคู่และแวดล้อมด้วยพุทธบริษัทมากหลายแผ่เป็นปริมลฑลกว้างออกไปประดุจดวงพระจันทร์ที่ถูกแวดวงด้วยหมอกเมฆปานฉะนั้น บัดนี้พวกเธอไม่มีศาสดาแล้วจะพึงว้าเหว่ไร้ที่พึ่ง อานนท์พึงประกาศให้ทราบทั่วกันว่าธรรมวินัยอันใดที่เราได้ประกาศแล้ว ขอให้เอาธรรมวินัยนั้นแทนเราต่อไป เธอทั้งหลายจงมีธรรมวินัยเป็นที่พึ่ง อย่ามีอย่างอื่นเป็นที่พึ่งเลย อานนท์อีกเรื่องหนึ่งที่เราจะสั่งเธอไว้

บัดนี้ภิกษุทั้งหลายเรียกว่าอาวุโส ท่านผู้แก่และท่านผู้อ่อน ต่อไปนี้ขอให้ภิกษุผู้แก่พรรษากว่า เรียกภิกษุผู้อ่อนพรรษาว่า "อาวุโส" ส่วนภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่าว่า "ภันเต" อานนท์อีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องฉันนะเป็นพระที่ดื้อดึงทิฏฐิมานะมากไม่ยอมเชื่อฟังใคร ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อใครเพราะถือดีว่าเคยเป็นคนใกล้ชิดเรามาก่อนใคร ฉะนั้นบัดนี้เราล่วงลับไปแล้วขอให้สงฆ์ลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉันนะ เธอมีความปรารถนาอย่างไร ทำอย่างไรก็ให้เขาทำตามอัธยาศัยสงฆ์ไม่ว่ากล่าวตักเตือนอะไรเธอ นี่เป็นวิธีลงพรหมทัณฑ์คือ ลงทัณฑ์ที่สุดแบบอารยะ อานนท์อีกเรื่องหนึ่งคือสิกขาบทบัญญัติ ที่เราได้บัญญัติไว้เพื่อภิกษุทั้งหลาย เพื่ออยู่ด้วยกันอย่างผาสุก ไม่กินแหนงแคลงใจกัน มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เสมอกัน สิกขาบทเหล่านั้นเป็นจำนวนมาก เมื่อสงฆ์เห็นว่าจะถอนสิกขาบทเล็กน้อย ซึ่งขัดกับกาลสมัยก็ถอดถอนได้ กาลล่วงไป เปลี่ยนไปจะเป็นการไม่เหมาะสมกับสิกขาบทเหล่านั้น เราอนุญาตให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้

❖ พระพุทธองค์ทรงเปิดโอกาสให้ พระสงฆ์ทูลถามข้อข้องใจ

เมื่อพระอานนท์ไม่ได้ทูลถามอะไร พระธรรมราชาจึงตรัสต่อไปว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายผู้มาประชุมกันอยู่ ณ สถานที่นี้ ผู้ใดสงสัยในพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ในมรรคปฏิปทาใด ๆ ก็จงถามเสียเถิดบัดนี้ เธอทั้งหลายจะไม่ได้เสียใจภายหลังว่ามาอยู่ต่อหน้าพระพักตร์พระองค์ แล้วไม่ได้ทรงถามพระองค์อย่างใด ภิกษุทุกรูปเงียบกริบ บริเวณมลฑลสงบเสียง ไม่มีเสียง

ใด ๆ เลย แม้จะมีพุทธบริษัทประชุมกันอยู่เป็นจำนวนมากก็ตาม ทุกคนปรารถนาจะฟังแต่พุทธดำรัสเพื่อเป็นเครื่องเตือนใจเป็นครั้งสุดท้าย บัดนี้กำลังของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเหลืออยู่น้อยเต็มทีแล้ว ประดุจน้ำที่เทไปในดินที่แตกระแหง ย่อมพลันเหือดแห้งไป มิได้ปรากฏแก่สายตา ถึงกระนั้นพระบรมศาสดาโลกนาถเจ้าก็ยังประทานปัจฉิมโอวาท เป็นพระดำรัสสุดท้ายว่า

❖ ปัจฉิมโอวาท

"ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เป็นวาระสุดท้ายแห่งเราแล้ว เราขอเตือนท่านทั้งหลายให้จำมั่นไว้ว่าสิ่งทั้งปวงมีความเสื่อมและความสิ้นไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงอยู่ในความไม่ประมาทเถิด"

ย่างเข้าสู่ปัจฉิมยาม พระจันทร์โคจรไปสู่ขอบฟ้าทางทิศตะวันตกแล้ว แสงโสมสาดส่องทิวไม้ลงมา ท้องฟ้าเกลี้ยงเกลาปราศจากเมฆหมอก รัศมีแจ่มจำรัสดูเหมือนจะเจาะจงใจส่องแสงเปล่งปลั่งเป็นพิเศษครั้งสุดท้ายแล้ว และสลัวลงเล็กน้อยเหมือนจงใจอาลัยในสมเด็จพระบรมศาสดา ผู้เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามีประกายสงบ หลับพระเนตรสนิท พระอนุรุทธเถระซึ่งเป็นเถระผู้ใหญ่ในเวลานั้น และได้รับยกย่องจากพระองค์ว่าเป็นเลิศในทิพยจักษุ ได้เข้าฌานตามพระองค์ทราบว่าพระองค์เข้าสู่ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌานแล้วเข้าสู่อรูปสมาบัติ คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ และสัญญาเวทยิตนิโรธ ตามลำดับและถอยกลับมาเป็นสัญญา

เวทยิตนิโรธ จนถึงจตุตถฌาน เมื่อออกจากจตุตถฌานยังไม่เข้าสู่อากาสานัญจายตนะ พระองค์ก็ปรินิพพานในระหว่างนั้น

ในที่สุด แม้พระองค์เองก็ต้องประสบอาสวสารเหมือนคนทั้งหลาย พระธรรมที่พระองค์ทรงพร่ำสอนในตลอดพระชนม์ชีพว่าสัตว์ทั้งหลายมีความตายเป็นที่สุดนั้น เป็นสัจธรรมที่ไม่ยกเว้นแม้แต่พระองค์เอง ตลอดเวลาสี่สิบหกพรรษาที่ทรงบำเพ็ญพุทธกิจนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงลำบากตรากตรำอย่างยิ่งยวด เสวยเพียงวันละมื้อเดียว เพื่อทรงพระชนม์เพื่อประโยชน์ต่อสัตว์โลก พระอัครสาวกทั้งหลายได้ปรินิพพานไปก่อนแล้วมากต่อมาก แม้พระพุทธองค์ทรงจากไปแต่ก็มีพระศาสดายังอยู่ พระธรรมคำสอนของพระองค์ยังอยู่ ส่องโลกเป็นประทีปต่อไป

ณ บัดนี้ภายใต้ไม้สาละทั้งคู่ซึ่งเต็มไปด้วยความสงบเงียบเยือกเย็น พระองค์ได้ปรินิพพานไปแล้ว สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระมหาบุรุษลักษณะสามสิบสองประการ ประดับด้วยอนุพยัญชนะแปดสิบ มีธรรมสำเร็จแล้วด้วยนานาคุณรัตน์ มีศีลขันธ์อันบริสุทธิ์ด้วยทั้งปวงเป็นต้น ถึงฝั่งอันยิ่งใหญ่ด้วยยศ ด้วยบุญ ด้วยฤทธิ์ ด้วยปัญญา ด้วยกำลัง

❖ กำลังพระยามัจจุราช

ถึงขณะนั้นพระยามัจจุราชเป็นผู้กล้าหาญมาก ไม่เคยฟังเสียงอ้อนวอนร้องขอแม้แต่น้อย และไม่เคยลำเอียงกินสินบนของใครเลย ย่อมพิจารณาดีตามบทอัฐการ และอ่านคำพิพากษาด้วยถ้อยคำอันหนักแน่นเด็ดเดี่ยว พร้อมทั้งไม่ฟังเสียงคัดค้านและ

ขอร้องของใคร ท่ามกลางคร่ำครวญอันระคนไปด้วยกลิ่นธูปและควันเทียนนั้น ท่านได้ยื่นพระหัตถ์ออกกระชากความหวังของทุกคนให้หลุดลอย และแล้วทุกอย่างก็เป็นไปตามบัญชาของพระองค์

เมื่อถึงจุดนี้ความยิ่งใหญ่ของท่านผู้ยิ่งใหญ่ทั้งหลาย ก็จะเป็นเพียงนิยายเล่าสู่กันฟังเท่านั้น มงกุฎประดับเพชรก็มีค่าเท่ากับกองฟางของชาวนา พระคทาอันมีลวดลายอันวิจิตรก็เท่ากับท่อนไม้อันไม่มีค่า เมื่อความตายมาถึงเข้า พระราชาก็ต้องถอดมงกุฎเพชรวางทิ้งพระคทาไว้แล้วเดินเคียงคู่ไปกับชาวนา หรือขอทานผู้ที่ทิ้งจอบเสียมกองฟางและคันไถหรือภาชนะขอทานไว้ให้ทายาทของตน ใครเล่าจะต่อกรกับพระยามัจจุราชผู้เป็นใหญ่ได้ แต่ถ้าไม่มีความตายแล้ว มนุษย์ทั้งหลายก็จะมัวเมาประมาทอยู่อย่างทรมานมากกว่านี้ พระยามัจจุราชก็มีบุญคุณกับมนุษย์มากอยู่ เมื่อคิดถึงท่านบ่อย ๆ เท่านั้นก็ทำให้ความโลภ โกรธ หลง สงบลงได้ หรือเพียงแค่เอาชื่อของท่านไปขู่ เท่านั้นก็ทำให้บุคคลบางคนหยุดการทำความชั่วทุจริตได้ แต่ก็พระยามัจจุราชนี่เองกระชากเอาชีวิตของคนดีมีประโยชน์บางคนไปอย่างหน้าตาเฉย แม้ในโอกาสอันยังไม่ควร แม้ความงามอันเฉิดฉายของหญิงงามสะคราญตา อันถูกยกย่องแล้วเป็นหนึ่งในจักรวาล เป็นที่ต้องการปรารถนาของบุรุษทุกรูปทุกวัยในพื้นพิภพ เธอผู้งามเช่นนี้ในที่สุดก็เป็นเหยื่อของความตายผู้ไม่ยกเว้นและปรานีใครเลย เมื่อดาบแห่งมัจจุราชฟันฟาดลงไปสู่ร่างอันงดงามและแล้วก็ไร้วิญญาณ ที่สุดย่อมไม่มีความหมายยิ่งกว่าท่อนไม้เสียอีก เพราะไม่อาจนำไปทำประโยชน์อันใดได้เลย มีแต่เป็นเหยื่อหมู่หนอนและเน่าเหม็นเป็นที่น่าสะอิดสะเอียนเท่านั้น

แม้บุคคลที่เคยรักเหมือนจะขาดใจ อะไรเล่าจะเป็นสาระในชีวิตมนุษย์นี้ นอกเสียจากคุณความดีที่เคยบำเพ็ญมาทิ้งไว้ในโลก โลกระลึกถึงกราบไว้ด้วยประการฉะนี้ ท่านที่หลงงมงายกับความงามทั้งหลายโดยมัวแต่หลงใหล ไม่คำนึงถึงคุณความดี เมื่อถึงเวลาแล้วชีวิตเขาจะเป็นประโยชน์เท่าก้อนอิฐที่ปูถนนได้อย่างไร

❖ เกิดเหตุอัศจรรย์โกลาหล

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานไปแล้ว พระกายของพระองค์เสมือนของคนทั้งหลายซึ่งจะต้องสลายไปในที่สุด แต่ความดีของพระองค์จะดำรงอยู่กับโลกต่อไปอีกนานแสนนานเท่าใดไม่อาจกำหนดได้ ความดีนี้เองที่เป็นสาระอันแท้จริงของชีวิต ขณะที่พระองค์ละขันธ์เข้าสู่ปรินิพพานนั้น เหตุอัศจรรย์ก็เกิดไปทั่วท้องธรณี และสากลจักรวาลโลกธาตุมหาปฐพีก็ดี เขาสิเนรุก็ดีก็ไม่อาจทนอยู่ได้ แสดงกัมปนาทกันหวั่นไหว ทั้งห้วงมหันต์ก็กำเริบตีฟองคะนองคลื่น หมู่มัจฉามังกรย้อนผุดดำโศกาดูร ท้องฟ้านภากาศมืดมัวสลัวลง พร้อมทั้งมีเสียงครื้นครั่นสนั่นทั่วเวหาเสมือนแสดงอาการคร่ำครวญถึงองค์สมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าผู้จากไป และมองไปทั่วบริเวณสาลวโนทยานอำพน ซึ่งคราคร่ำไปด้วยศาสนิกชนพุทธบริษัท อร่ามไปด้วยกาสาวพัสตร์อำไพพรรณผู้มีความอาลัยในสมเด็จพระบรมศาสดา

❖ พระอานนท์ประกาศว่า พระองค์ปรินิพพานแล้ว

จากนั้นพระอานนท์ พุทธอนุชาประกาศออกมาว่า บัดนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว เท่านั้น

เสียงร่ำไห้ก็ระงมขึ้นพร้อมกันประดุจเสียงจักจั่นและเรไร ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่ยังเป็นปุถุชนไม่อาจอดกลั้นอัสสุชลธาราไว้ได้ พากันร้องไห้ให้ประดุจบิดามารดาจากไปพร้อม ๆ กัน ณ บริเวณสาลวันเปียกชุ่มไปด้วยน้ำตา เสมือนพระพิรุณโปรยลงมาเป็นครั้งคราว เสียงร่ำไห้ติดต่อเป็นเสียงเดียวกันทั่วกุสินานคร ฝ่ายภิกษุผู้เป็นขีณาสพเจ้าสิ้นอาสวะแล้ว ปลงธรรมสังเวชพร้อมทั้งปลอบผู้ที่กำลังร้องไห้คร่ำครวญด้วยธรรมกถาให้เป็นไปตามธรรมดาคือสิ่งทั้งปวงไม่แน่นอนทนอยู่ไม่ได้ ย่อมแตกไปดับไป สลายไปในที่สุด สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแล้วแต่ต้นปัจฉิมยามแห่งราตรีนั้น

เวลายังเหลืออีกนานกว่าอรุณจะรุ่ง พระอนุรุทธะเถระและพระอานนท์ได้สับเปลี่ยนกันแสดงธรรมต่อพุทธบริษัทให้คลายโศกด้วยธรรมเทศนาอันปฏิสังยุทธ ด้วยไตรลักษณาการ คือความไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ข่าวการดับขันธ์พระปรินิพพานของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าแพร่สะพัดอย่างรวดเร็ว จากแคว้นสู่แคว้น จากราชธานีสู่ราชธานี จากนิคมสู่นิคม จากชนบทสู่ชนบทตลอดทั่วชมพูทวีป มหาปฐพีสั่นสะเทือนวิปโยค ประดุจดั่งบุรุษผู้มีกำลังดึงหญ้าเถาวัลย์ที่เกี่ยวพันรุกขสาขา ยังความสั่นสะเทือนให้เกิดขึ้นทั่วพุทธมลฑลแห่งรุกขชาติก็ปานกัน

❖ พระมหากัสสปะพร้อมคณะสงฆ์คารวะบรมศพ

กำหนดเก็บพระพุทธสรีระไว้ ๖ ราตรี ในวันที่ ๗ จะมีพิธีถวายพระเพลิง ณ มกุฏพันธนเจดีย์ในระหว่างหกทิวาราตรีนั้น

มหาชนทั่วทุกสารทิศเดินทางมาเพื่อบูชาพุทธสรีระบริเวณอุทยานสาลวัน ปานประหนึ่งว่าคลุมด้วยผ้าขาว ทั้งนี้เพราะชมพูทวีปไว้ทุกข์ชุดขาวล้วน พระอานนท์พุทธอนุชาต้องรับภาระหนักพิเศษ แม้จะพยายามหักห้ามใจสักปานใด แต่ก็มีบางครั้ง เมื่อท่านเห็นคนทั้งหลายเศร้าโศก ก็อดที่จะเศร้าตามมิได้ เพราะความอาลัยในสมเด็จพระบรมศาสดามีอยู่ในจิตใจของท่านสุดประมาณ เมื่อวันที่ ๗ พระพุทธสรีระก็ได้อัญเชิญไปมกุฏพันธนเจดีย์ ด้านบูรพากุสินารานคร เตรียมถวายพระเพลิง พอดีมีข่าวมาว่าพระมหากัสสปะที่เป็นพระเถระผู้ใหญ่ที่พระองค์ทรงยกย่องมาก กำลังเดินทางจากเมืองปาวาจวนจะถึงอยู่แล้ว คณะมัลลกษัตริย์และคณะสังฆมณฑลจึงได้หยุดการถวายพระเพลิงไว้ก่อน รอจนกระทั่งพระมหากัสสปะจะมาถึง พิธีจึงได้เริ่มขึ้นโดยมีพระมหากัสสปะเป็นประธาน หลังจากพระมหากัสสปะมาถึงแล้วทำประทักษิณ ๓ รอบ เป็นการขอขมาเรียบร้อยแล้ว พระเพลิงทิพย์ก็ลุกขึ้นโชติช่วงชัชวาล ซึ่งไม่มีคาดการณ์มาก่อนเลย

ผ้าสี่ร้อยเก้าสิบแปดชั้นที่ห่อพระพุทธสรีระนั้นถูกไฟไหม้หมด เหลืออยู่เพียงสองชั้น เก็บรักษาพระบรมสารีริกธาตุไว้อย่างสมบูรณ์มิให้กระจัดกระจาย ผ้าสองชั้นในที่สุดก็ใช้ห่อพุทธสรีระนั้นเป็นผ้าพิเศษ เรียกว่า "อักขิโวทานฤตชะ" ตามตัวอักษรแปลว่าซักด้วยไฟ ผ้าชนิดนี้ทำด้วยใยหินไฟไม่ไหม้ เมื่อใช้ไปนานต้องการจะซัก ต้องโยนเข้ากองไฟ ผ้าจะสะอาดดังเดิม

❖ เสียงร่ำไห้ปริเทวนาการดังขึ้นมาอีกครั้ง ที่มกุฏพันธนเจดีย์

ต่อมาอีกครั้งหนึ่ง เสียงปริเทวนาการดังระงมไปทั่วปริมลฑลแห่งมกุฏพันธนเจดีย์ อันเป็นที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ อัสสุชลธาราหลั่งไหลชุ่มโชกไปทุกใบหน้า เขาเหล่านั้นเป็นประดุจฝูงวิหกนกกาที่เคยจับโพธิ์พฤกษ์หรือมหานิโครธ อันสมบูรณ์ กิ่งต้นสาขามีเงาพฤกษ์สะพรั่งด้วยผลาผลอันเอมโอษฐ์ เมื่อโพธิ์หรือไทรนั้นล้มลงยังความเศร้าสลดฝูงวิหกสุดประมาณ เมื่อต้นไม้นั้นถูกเผาไหม้อาจไม่มองเห็นได้อีกต่อไป นกเหล่านั้นจะเศร้าโศกสักปานใด ใครเล่าจะรู้ซึ้งไปกว่าผู้ประสบเอง

โอ้...สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ประเสริฐ นี่คือเสียงคร่ำครวญ พระองค์เป็นผู้มีพระมหากรุณาอันกว้างใหญ่ดุจห้วงมหรรณพ มีน้ำพระทัยใสบริสุทธิ์ดุจน้ำค้าง เมื่อรุ่งอรุณ ทรงมีพระทัยแน่นดุจมหิดล รับได้ทั้งเรื่องดีและเรื่องร้าย ทรงสละความสุขส่วนพระองค์ขวนขวายความสงบร่มเย็นเพื่อปวงชน พระองค์เป็นผู้ประทานแสงสว่างแก่โลกภายใน คือดวงจิต มหามุนีผู้เป็นจอมชน บัดนี้ข้าพระองค์ทั้งหลายเป็นประดุจนกในเวหาไร้โพธิ์หรือไทรที่จะจับเกาะ ประดุจเด็กน้อยผู้ขาดแม่เสมือนเรือที่ลอยคว้างอยู่ในมหาสมุทรอ้างว้างว้าเหว่สุดประมาณ จะหาใครและผู้เสมอเหมือนพระองค์ แม้พระอานนท์พุทธอนุชาเองก็ไม่สามารถอดกลั้นน้ำตาไว้ได้

เป็นเวลา ๒๕ ปี จำเดิมแต่รับหน้าที่พุทธอุปฐากมา เคยรับใช้ใกล้ชิดพระพุทธองค์เสมอเหมือนเงาตามพระองค์ บัดนี้

พระพุทธองค์เสด็จไปเสียแล้ว ท่านรู้สึกว้าเหว่และเงียบเหงาไม่ได้เห็นพระองค์อีกต่อไป เวลา ๒๕ ปี นานพอสมควรที่ก่อความรู้สึกสะเทือนใจอย่างรุนแรงเมื่อมีการพลัดพราก แต่แล้วเรื่องทั้งหลายก็มาจบลงด้วยสัจธรรมที่พระองค์ทรงพร่ำสอนอยู่เสมอว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้น สิ่งนั้นย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเกิดขึ้นเพราะมีเหตุ สิ่งนั้นย่อมดับไปเมื่อเหตุดับ สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นในเบื้องต้น ตั้งอยู่ในท่ามกลาง ดับไปในที่สุด บัดนี้พระพุทธองค์ดับขันธ์เข้าสู่ปรินิพพาน แล้วใครเล่าจะมาเป็นที่พึ่งของเราทั้งหลาย

❖ พระนางมัลลิกาภรรยาแห่งพันธุระเสนาบดีถวายมหารดาประดับ

พระนางมัลลิกาภรรยาแห่งพันธุระเสนาบดีน้อมถวายเครื่องทรงมหารดาประดับ แด่พระบรมศพพระทศพลญาณ อันขบวนกำลังแห่ผ่านที่อยู่ของนาง ซึ่งสมัยนั้นจะมีเครื่องประดับมหารดาเพียง ๓ คน คือ ๑. นางวิสาขา ๒. นางมัลลิกา ๓. นางเศรษฐีธิดา ซึ่งเป็นภรรยาของคหบดีเมืองพาราณสี

❖ แบ่งพระบรมสารีริกธาตุ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ์เข้าสู่ปรินิพพานแล้ว กษัตริย์ และพราหมณ์ทั้งเจ็ดพระนคร คือพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งกรุงราชคฤห์ ประเทศมคธหนึ่ง เจ้าลิจฉวีแห่งกรุงเวสาลี ประเทศวัชชีหนึ่ง เจ้าศากยะแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ ประเทศสักกะหนึ่ง เจ้าถูลีแห่งเมืองอัลลกัปปะหนึ่ง เจ้าโกลิยะแห่งเมืองรามคามหนึ่ง

มหาพราหมณ์แห่งเมืองเวฏฐทีปะหนึ่ง เจ้ามัลละแห่งเมืองปาวาหนึ่ง ต่างก็ได้ส่งทูตานุทูตไปร่วมถวายพระเพลิงพระศพบ้าง ร่วมฉลองพระบรมสารีริกธาตุบ้าง ครั้นเสร็จพิธีนั้น ๆ แล้ว บรรดาทูตานุทูตทั้งหลายเหล่านั้น ได้ยื่นข้อเสนอต่อพระเจ้ามัลละแห่งเมืองกุสินารา ขอแบ่งส่วนพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า เพื่อนำไปสร้างสถูปบรรจุเป็นที่สักการบูชา ณ เมืองของตน

ก็แลครั้งแรกเจ้ามัลละไม่ยินยอมแบ่งให้ ความขัดแย้ง ความทะเลาะกำลังก่อชนวนแห่งสงครามแย่งพระบรมธาตุ โทณพราหมณ์ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณวุฒิและวัยวุฒิ ได้เจรจาประนีประนอมให้ตกลงกันได้ โดยแบ่งพระบรมธาตุออกเป็น ๘ ส่วนเท่ากัน บรรดาทูตานุทูตเหล่านั้นก็อัญเชิญพระบรมธาตุกลับไปยังประเทศของตน ตั้งสักการบูชาแล้วสร้างสถูปบรรจุไว้ในเมืองของตน ภายหลังพระเจ้าโมริยะแห่งเมืองปิปผลิวัน ส่งทูตมาขอแบ่งส่วนพระบรมธาตุอีก แต่เมื่อการแบ่งพระบรมธาตุเสร็จสิ้นไปแล้ว เจ้ามัลละแห่งเมืองกุสินารา จึงมอบพระอังคารถ่านเถ้าให้ไป และนำไปสร้างสถูปบรรจุไว้สักการบูชาเช่นเดียวกัน ครั้งแรกมีสถูป

เจดีย์เกิดขึ้น ๑๐ แห่ง คือ ธาตุเจดีย์ ๘ แห่ง อังคารสถูป ๑ แห่ง ตุมพสตูป ๑ แห่ง

คำนมัสการพระบรมสารีริกธาตุ

นะโม ตัสสะ ภะคะวะโต อะระหะโต สัมมาสัมพุทธัสสะ

(ว่า ๓ หน)

พุทธัง สะระณัง คัจฉามิ, ธัมมัง สะระณัง คัจฉามิ,

สังฆัง สะระณัง คัจฉามิ, รัตตะนะตะเย ปะมาเทนะ

ทะวาระตะเยนะ กะตัง สัพพัง อะปะราธัง ขะมะตุโน ภันเต

(ว่า ๓ หน)

อุกาสะ ข้าพเจ้าขอยกกร บวรวันทา ประนมนิ้วหัตถาขึ้นเหนือเศียร ต่างรัตนประทีป ธูปเทียนแก้วเจ็ดประการ แลโกสุมสุมามาลย์ประทุมชาติ อันช่วงช่อชั้นวิจิตร แจ่มจำรัสสุทโธภาสด้วยเมื่อองค์สมเด็จพระบรมโลกนาถศาสดาจารย์ญาณสัพพัญญูบรมครูเจ้าเสด็จเข้าสู่พระปรินิพพาน พระองค์ทรงประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ สิริพระบรมสารีริกธาตุทั้งหลายน้อยใหญ่ตวงได้สิบหกทะนานทอง พระรากขวัญทั้งสอง พระเขี้ยวแก้วสี่กับพระศรีอุณหิสหนึ่ง นับรวมกันได้ครบเป็นเจ็ดองค์ นี้แสดงตามสภาวะเดิม อันจะแหลกลาญด้วยเพลิงสังหารนั้น หามิได้ แต่พระอัฐิน้อยใหญ่ทั้งหลายนั้นไซร้พลันเพลิงไหม้สังหารละเอียดลงยังคงแต่พระบรมสารีริกธาตุสามสถาน ใหญ่น้อย ปานกลางมีประมาณต่างกัน พระบรมธาตุขนาดใหญ่นั้น มีประมาณเท่า

เมล็ดถั่วหักตวงได้ห้าทะนาน ทรงพระบวรสัณฐานประมาณแม้น เหมือนประหนึ่งพรรณทองอุไร พระบรมธาตุนั้นไซร้ มีประมาณ เท่าเมล็ดข้าวสารหัก ตักตวงได้ห้าทะนาน ทรงพระบวรสัณฐาน ประมาณเหมือนพรรณแววแก้วผลึกอันเลื่อนลอย พระบรมธาตุ ขนาดน้อยประมาณแม้นเท่าเมล็ดพันธุ์ผักกาด ตวงได้หกทะนาน ทรงบวรสัณฐานดังพรรณสีดอกบุปผชาติพิกุลอดุลย์ใสสี พระบรม สารีริกธาตุทั้งหลายนี้ หมู่มนุษย์และเทวะนิกรอมรอินทร์พรหมภิรมย์ พากันเชิญเสด็จไปประดิษฐานรักษาไว้ พระบรมธาตุองค์ใหญ่ คือ พระรากขวัญซ้าย สถิตอยู่ชั้นพรหมมา พระรากขวัญขวากับพระ นลาตอุณหิส เสด็จสถิตอยู่เมืองอนุราชสิงหล พระเขี้ยวแก้วขวา เบื้องบนอยู่เมืองคันธารวิสัย พระเขี้ยวแก้วซ้ายเบื้องล่างนั้นไซร้ สถิตอยู่เมืองนาคสถาน แต่พระบรมสารีริกธาตุทั้งสิบหกทะนานนั้น ประดิษฐานไว้ในแผ่นพื้นภูมิภาคแห่งพระนครทั้งแปด คือ เมือง ราชคฤห์ เมืองเวสาลีสวัสดิ์ เมืองกบิลพัสดุ์มหานคร เมืองอัลปะกะ บุรีรมย์ แลบ้านนิคมเขต เมืองเทวะทะหะประเทศ เมืองปาวายะ บุรินทร์ แลเมืองกุสินารายณ์ พระเกศา โลมา นะขา ทันตา ทั้งหลาย เรียงรายประดิษฐานอยู่ทุกทิศทั่วทั้งจักรวาล ฝ่าย พระพุทธบริขารคือบาตรแลจีวร ท่อนผ้าสันทัดรัดประคดในสมุก เหล็กไฟกล่องเข็ม ผ้ากรองน้ำธมกรก วัสสิกสาฎิกาผ้าชุบสรง หนังนิสีทนะมีดโกน ถลกบาตร เครื่องลาดแท่นพระบรรทม ลูกดาลทองฉลองพระบาท ธาตุบริขารทั้งหลาย องค์ขัตติยาธิบดี พราหมณ์มหาศาล ผู้เลื่อมใสกมลมาลย์ ประกอบไปด้วยศรัทธา เป็นอย่างยิ่ง ได้อัญเชิญพระบรมธาตุบริขารสิบหกสิ่งนี้ไปประดิษฐาน

ไว้ทั้งสิบเมือง ต่างกระทำสักการบูชารุ่งเรืองเห็นปรากฏ "กายะพันธะนัง" พระพุทธรัดประคดอยู่ ณ เมืองเทวทหะ "ปัตโต" บาตรอยู่ ณ เมืองอนุราชสิงหลทวีปลังกา "อุทะกะสาตะกัง" ผ้าชุบสรงสถิตอยู่ ณ เมืองปัญจาลนคร "จีวรัง" ผ้าจีวรอยู่ ณ เมืองพันธวิสัย "หะระณี" สมุกเหล็กไฟอยู่ ณ เมือง ตักกสิลา "วาสีสูจิฆะรัง" มีดโกนแลกล่องเข็มประดิษฐานอยู่ ณ เมืองอินทปัตตมไหศวรรย์ "จัมมัง" หนังนิสิทน์สันทัดสถิตอยู่เมืองคันธาระ "ถะวิกา" ถลกบาตรแลเครื่องที่บรรทม ลูกดาลทองฉลองพระบาททั้งคู่อยู่บ้านอุสิรคามยังพระธาตุบริขารอื่นอีกหกสิ่ง คือ พระอังคารเถ้าถ่าน เสาเชิงตะกอนนั้นสถิตอยู่ที่ ณ เมืองไมรียะประเทศ จุฬามณีบรมเกศาธาตุประดิษฐานอยู่ดาวดึงสาสวรรค์ "กาสายะวัตถัง" ผู้ทรงนั้นอยู่ ณ ชั้นพรหมมาสวรรณโทนัง (ทะนานทอง) ที่ตวงพระบรมสารีริกธาตุสถิตอยู่ นครโกสินารายณ์รัตนมไหศวรรย์ พระบรมธาตุทั้งยี่สิบสองประการนั้นทรงพระคุณเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงอนุญาตประทานไว้ทุกสิ่งด้วยพระมหากรุณา หวังพระทัยเพื่อจะให้เป็นที่สักการบูชาเกิดผลานิสงส์ อันเป็นสวัสดิมงคลแก่ฝูงเทพา มนุษย์ กว่าจะยุติสิ้นพระศาสนา

ครั้นกาลล่วงมานานห้าพันปี พระบรมธาตุทั้งหลายนี้เสด็จไปสู่เกาะลังกา เพื่อที่จะทรงสงเคราะห์ชาวสิงหลให้เกิดสวัสดิมงคลด้วย กระทำการสักการบูชาพระคุณ เมื่อถึงกาลพระพุทธศาสนาใกล้สูญสิ้น ครบจำนวนถ้วนห้าพันปี พระบรมธาตุทั้งหลายนี้จะเสด็จไปสู่พระเจดีย์สถานดำรงอยู่โดยจำเนียรกาลมิได้คลาด ครั้นถึงพระพุทธศักราชล่วงได้สี่พันเก้าร้อยสิบเก้าพรรษาเศษ สังขยา

เดือนล่วงได้สิบเอ็ดเดือนกับยี่สิบสองวัน วันพฤหัสบดี เดือนหกขึ้นเก้าค่ำ คิมหันตฤดูปีชวดนักษัตรย์ฐศก เวลารุ่งอรุโณทัย พระบรมสารีริกธาตุนี้ไซร้ จะเสด็จไปสู่สถานที่สันนิบาตมิทันนาน ทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ด้วยพุทธฤกษ์อันพิเศษ เกิดเป็นพุทธนิเวศน์และพระพุทธวรกายสูงได้สิบแปดศอก เปล่งรัศมีออกสิบหกประการ มีพระบวรสัณฐานวิจิตรจำรัสศรีสุนทโรภาส ทรงพระศิริวิลาสอันเพริดแพร้ว ดวงพระพักตร์ผุดผ่องดังสุวรรณทองแห่งธรรมชาติ พระรูปองค์สมเด็จพระบรมโลกนาถ เสด็จขึ้นสถิตนั่งเหนือรัตนบัลลังก์อาสน์ ทรงพระสมาธิมั่นในดวงต้นไม้พระศรีมหาโพธิ์ ทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ โปรดสัตว์ คนธรรพ์ เทวนิกร อมรฤาษีสิทธิพิทยาธรนาคราช ทั้งหมู่อสูรเดียรดาษนั่งเหนือแท่นพื้นแผ่นพสุธา สัตตาหะ ทรงตรัสพระธรรมเทศนา โปรดสัตว์อีกเจ็ดวัน ในครั้งนั้นได้สื่อสงไขยสองล้านสามแสนหกสิบเจ็ดพันโกฏิแล้ว พระเตโชธาตุก็พวยพุ่งรุ่งโรจน์ โชตนาการสังหารพระบวรพุทธสรีระธาตุให้สิ้นสุดในวันพุธเดือนหก ขึ้นสิบห้าค่ำปีชวด นักษัตรอัฐศกพระพุทธศาสนาก็บรรจบครบจำนวนถ้วนห้าพันพรรษา อะหังวันทามิธาตุโย ข้าพเจ้าขอน้อมนมัสการพระบรมสารีริกธาตุทั้งหลาย

พิมพ์ที่
หอรัตนชัยการพิมพ์
๓๓/๒๘ ซอยเพชรบุรี ๕ เขตราชเทวี กรุงเทพฯ ๑๐๔๐๐
โทร. ๒๑๕-๕๖๘๑-๒ โทรสาร ๒๑๖-๕๔๖๕

พ ุ ท ธ ป ร ะ วั ติ

พิพิธภัณฑ์อัฐบริขาร พระอุดมสังวรวิสุทธิเถร (พระอาจารย์วัน อุตฺตโม)